

บทที่ ๒ ปรัชญาอินเดียก่อนพุทธกาล

วัตถุประสงค์

๑. เพื่อศึกษาถึงความเป็นมาของปรัชญาอินเดียสมัยก่อนพุทธกาล
๒. เพื่อศึกษาถึงแนวคิดทางปรัชญาอินเดียสมัยก่อนพุทธกาล

๒.๑ ความหมาย

แนวคิดทางปรัชญาได้มีการศึกษาค้นคว้าวิเคราะห์และเป็นที่ยอมรับร่วมกันว่ามีพัฒนาการมาจากธรรมชาติประการหนึ่งของมนุษย์ คือ ความรู้จักสงสัยใคร่รู้และการรู้จักตั้งคำถามต่อสรรพสิ่งที่อยู่รอบตัวแล้วพยายามคิดค้นหาคำตอบเพื่อคลายความสงสัยในเรื่อง รอบตัวมนุษย์ ตั้งแต่เรื่องง่าย ๆ ที่เป็นรูปธรรมอันสามารถมองเห็นได้ สัมผัสได้ด้วยสัมผัสที่หยาบ จนถึงเรื่องที่ละเอียดลึกซึ้งที่เป็นนามธรรมอันไม่สามารถมองเห็นได้ ไม่สามารถสัมผัสได้ด้วยสัมผัสที่หยาบ หากต้องใช้ประสาทสัมผัสที่ละเอียดขึ้น โดยสรุป ธรรมชาติของมนุษย์มีความสงสัยทั้งในสิ่งที่รู้ที่มองเห็นและสัมผัสได้ ทั้งในสิ่งที่ไม่รู้ที่ไม่สามารถมองเห็นและสัมผัสได้

ความสงสัยใคร่รู้ของมนุษย์มีรากฐานมาจากความไม่รู้ของมนุษย์เอง เพราะความไม่รู้จึงสงสัย เพราะสงสัยจึงใคร่รู้ เพราะใคร่รู้จึงแสวงหาความรู้ในสิ่งที่สงสัย เพราะการแสวงหาความรู้ จึงเกิดมีกระบวนการหาความรู้หลากหลาย และด้วยวิธีการแสวงหาความรู้เหล่านั้น มนุษย์จึงมีความรู้ในหลายสิ่งทั้งที่อยู่ใกล้ตัวและห่างไกลออกไปอีก ทั้งที่เป็นเรื่องของตนเองและของผู้อื่น ทั้งในวงแคบและวงกว้าง แนวคิดความเห็นเกี่ยวกับสิ่งทั้งปวง รวมถึงชีวิตของมนุษย์ด้วย ในทางปรัชญาเรียกว่า โลกทัศน์ และ ชีวิตทัศน์ ทั้งสองคำนี้มักจะใช้ร่วมกัน มีผู้ให้เหตุผลในการนำสองคำนี้มาใช้ร่วมกันว่า โลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ เพราะว่าเป็นการมุ่งแสดงถึงความสัมพันธ์ที่แยกไม่ออกระหว่างโลกและชีวิต โดยเฉพาะชีวิตมนุษย์ที่มีช่องทางรับรู้และสติปัญญาคิดตรึกตรอง พิเคราะห์ในขั้นต้น เพื่อแสดงถึงความสัมพันธ์ดังกล่าว ถึงกับกล่าวว่า “ถ้าไม่มีชีวิตที่รับรู้ได้แล้ว การมีอยู่ของโลก ย่อมไม่ปรากฏ เมื่อนั้น ก็ไม่มีความคิดเห็นใด ๆ ไม่ว่าในเรื่องของโลกหรือชีวิต ความคิดเห็นเรื่องโลกและเรื่องชีวิตจึงควรดำเนินไปพร้อมกัน”^๑

แนวคิดทางปรัชญาจึงเป็นแนวคิดที่มุ่งศึกษาเกี่ยวกับโลกและชีวิตของมนุษย์ที่เชื่อมโยงกับกาลเทศะ กล่าวคือ โลกและชีวิตในอดีตมีอยู่หรือไม่ โลกและชีวิตที่เป็นอยู่ ณ ปัจจุบันเป็นเช่นไร โลกและชีวิตในอนาคตจะดำเนินต่อไปในลักษณะไหน จะเป็นอยู่ ณ ที่ใด ลักษณะไหน และมีอะไรเป็นเหตุปัจจัยหรือตัวแปรสำคัญที่ทำให้โลกและชีวิตคงอยู่ไม่เปลี่ยนแปลง หรือทำให้โลกและชีวิตดับสูญมลายไป ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ได้ประมวลความสงสัยเกี่ยวกับชีวิตที่โยงกับกาลเวลาไว้ ๑๖ ประการ คือ ความสงสัยเกี่ยวกับตัวตนในอดีต ๕ ประการ ได้แก่ (๑) ในอดีต เราได้มีได้เป็นมาแล้วหรือหนอ (๒) เราได้มีมิได้เป็นหรือหนอ (๓) เราได้เป็นอะไรหนอ (๔) เราได้เป็นอย่างไร

หนอ (๕) เราได้เป็นอะไรแล้วเป็นอะไรหนอ

ความสงสัยเกี่ยวกับตัวตนในอนาคต ๕ ประการ ได้แก่ (๖) ในอนาคตกาล เราจักมีจักเป็นหรือหนอ (๗) เราจักไม่มีไม่เป็นหรือหนอ (๘) เราจักเป็นอะไรหนอ (๙) เราจักเป็นอย่างไรหนอ (๑๐) เราจักเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรหนอ

ความสงสัยเกี่ยวกับตัวตนในปัจจุบัน ๖ ประการ ได้แก่ (๑๑) ในปัจจุบัน เรามีอยู่เป็นอยู่หรือหนอ (๑๒) เราไม่มีอยู่ไม่เป็นอยู่หรือหนอ (๑๓) เราเป็นอะไรอยู่หนอ (๑๔) เราเป็นอย่างไรอยู่หนอ (๑๕) สัตว์ผู้นี้มาแต่ไหนหนอ (๑๖) สัตว์ผู้นั้นจักเป็นผู้ไปที่ไหนหนอ^๒

อย่างไรก็ตาม คำตอบที่เป็นผลของการศึกษาค้นคว้าที่ว่านี้ จะมีความตรงกับความเป็นจริงหรือไม่ เป็นสิ่งที่ไม่อาจรู้ได้ หรืออาจไม่สามารถรู้ได้เลย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การรับรู้เชิงประจักษ์ที่ตัดสินด้วยประสาทสัมผัสทั้งห้าที่จำกัดของมนุษย์ กระนั้นก็ตาม สิ่งสำคัญไม่ได้อยู่ที่คำตอบนั้นเป็นความจริงหรือไม่ หากแต่อยู่ที่คำตอบนั้นเป็นที่ยอมรับและให้ความพึงพอใจแก่ผู้สงสัย หรือเป็นคำอธิบายชุดหนึ่งแก่ผู้สงสัยได้ต่างหาก

ตัวอย่าง เช่น การสืบค้นหาเรื่องราวเกี่ยวกับโลกและชีวิตในอดีต จนเกิดความรู้เรื่องราวในอดีตทั้งของตนเองและผู้อื่นของพระพุทธเจ้า ที่เรียกว่า บุพเพนิวาสานุสติญาณ^๓ ไม่เพียงเท่านั้น พระพุทธเจ้ายังทรงสืบค้นและหยั่งรู้ถึงเรื่องราวในอนาคตได้ตามประสงค์ เป็นความรู้พิเศษอีกประการหนึ่งเรียกว่า อนาคตังสญาณ^๔ การหยั่งรู้เห็นเรื่องราวในอดีตและอนาคตอย่างตลอดสายเช่นนี้ ทำให้หยั่งรู้เห็นความเป็นเหตุปัจจัยที่เชื่อมโยงอิงอาศัยกันและกันก่อให้เกิดวิวัฒนาการของโลกและชีวิต ทั้งทรงรู้ถึงมรรควิธีที่จะตัดกระแสแห่งเหตุปัจจัยที่นำไปสู่ความทุกข์ของมนุษย์ได้ จะอย่างไรก็ตาม พระองค์ทรงทราบถึงข้อจำกัดของมนุษย์ที่ยังไม่ได้รับฝึกฝนพัฒนาให้มีคุณสมบัติพิเศษดังกล่าว จึงทรงสอนให้มนุษย์เลิกสนใจเรื่องราวในอดีตเสีย ทั้งไม่ให้คาดหวังอยากรู้เรื่องราวในอนาคต เพราะหากมัวสงสัยใคร่รู้เรื่องในอดีตและอนาคตทั้งที่ตนไม่มีศักยภาพพิเศษ จะทำให้เสียเวลาเปล่าและไม่มีประโยชน์อันใดต่อชีวิต แต่ทรงสอนให้ตระหนักถึงสิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำในปัจจุบัน เป็นการชี้ให้เข้าใจว่า การกระทำใดในปัจจุบันนั้นจะส่งผลในอนาคต^๕

การมุ่งค้นหาคำตอบเพื่อคลายความสงสัยหรือเพื่อให้เกิดความรู้ในเรื่องที่สงสัย จึงเกิดองค์ความรู้ที่เป็นโลกทัศน์และชีวทัศน์ให้ได้ศึกษาสืบทอดกันมาจากอดีตถึงปัจจุบันหลากหลายแนวคิด มีทั้งแนวคิดที่เหมือนกันและแตกต่างกัน และแนวคิดทางปรัชญาได้ถูกแบ่งขั้วออกเป็นสองฝ่ายโดยถือเอาโคจรของดวงอาทิตย์ขึ้นและลงเป็นเกณฑ์ คือ ปรัชญาตะวันออกและปรัชญาตะวันตก ในการศึกษานี้ มุ่งศึกษาวิเคราะห์แนวคิดทางปรัชญาตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พุทธปรัชญา แต่จะอย่างไรก็ตาม พุทธปรัชญาได้ชื่อว่าเป็นปรัชญาที่เกิดขึ้นในสังคมอินเดียโบราณที่มีแนวคิดมุ่งหักล้างแนวคิดบางอย่างในยุคหนึ่งที่ตั้งเห็นว่า เป็นแนวคิดที่นำไปสู่ความทุกข์ สร้างปัญหาให้แก่ชีวิตมนุษย์และโลก ฉะนั้น ก่อนที่จะได้ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดทางพุทธปรัชญา จึงจะศึกษาวิเคราะห์ถึงแนวคิดทางปรัชญา ก่อนที่พุทธปรัชญาจะเกิดขึ้นโดยสังเขปพอเข้าใจพอเป็นแนวทางในการวิเคราะห์เปรียบเทียบให้เห็นถึงพัฒนาการของพุทธปรัชญา

๒.๒ ความเป็นมาของปรัชญาอินเดียก่อนพุทธกาล

ปรัชญาอินเดีย หมายถึง ปรัชญาทุกสำนักหรือทุกระบบที่เกิดขึ้นในอินเดียหรือที่คิดสร้างสรรค์ขึ้นไว้โดยศาสดาและนักคิดที่เคยมีชีวิตอยู่หรือกำลังมีชีวิตอยู่ในอินเดีย ปรัชญาอินเดียจึงไม่ได้หมายถึงเฉพาะปรัชญาฮินดูเท่านั้น หากแต่รวมถึงปรัชญาอื่นที่ไม่ใช่ปรัชญาฮินดูด้วยอันมีพุทธปรัชญา ปรัชญาเซน เป็นต้น^๖

แนวคิดทางปรัชญาอินเดียก่อนพุทธกาล ให้ความสนใจปัญหาเกี่ยวกับโลกและชีวิตของมนุษย์เช่นกับแนวคิดทางปรัชญาปัจจุบัน ปัญหาต่าง ๆ ที่มนุษย์ในอดีตให้ความสนใจยังคงเป็นปัญหาที่มนุษย์ในยุคปัจจุบันให้ความสนใจด้วย และยังมีพัฒนาการที่ซับซ้อนยิ่งขึ้นด้วยเครื่องมือเทคโนโลยีที่แสดงถึงความเจริญทางวิทยาศาสตร์ โดยเฉพาะแนวคิดด้านอภิปรัชญา แนวคิดทางอภิปรัชญาของปรัชญาอินเดียก่อนพุทธกาลนั้น เกิดขึ้นเพราะสนใจในมนุษย์โดยเฉพาะเรื่องความสุข ความทุกข์ หรือความไม่สุขไม่ทุกข์ของชีวิตมนุษย์ว่า ทำไม มนุษย์จึงตกอยู่ในสภาพเช่นนั้น เพื่อสืบค้นหาต้นตอหรือสาเหตุของความสุข ความทุกข์ หรือความไม่สุขไม่ทุกข์ของมนุษย์ที่วุ่น การคิดค้น สืบหาสาเหตุที่วุ่นนั้นจึงเป็นที่มาของเนื้อหาอภิปรัชญาอินเดียส่วนหนึ่ง เช่นมีความเชื่อว่า มีบางอย่างที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่ประจักษ์ในชีวิตประจำวันและปรากฏการณ์ทางธรรมชาติอื่น ๆ ซึ่งทรงพลัง มีอำนาจลดบันดาลให้สิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นและเป็นไปโดยประการต่าง ๆ ได้ และยังมีเชื่ออื่น ๆ อีกซึ่งจะได้ศึกษาวิเคราะห์ต่อไป

วิธีคิดเพื่อสืบค้นหาคำตอบลักษณะนี้ เป็นการสืบค้นหาสิ่งที่ไม่ประจักษ์จากสิ่งที่ประจักษ์หรือสาวจากผลไปหาเหตุ อันเป็นลักษณะเด่นประการหนึ่งของปรัชญาอินเดีย และลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะร่วมที่มีอยู่ในปรัชญาตะวันตกด้วย เช่น วิธีการพิสูจน์ความมีอยู่ของพระเจ้า ดังได้ยกตัวอย่างไว้ในบทที่ผ่านมา แม้กระทั่งในพุทธปรัชญา จะพบวิธีการเสนอเหตุผลเพื่อพิสูจน์หรือยืนยันความจริงบางอย่างเช่นกัน เช่น การแสดงเหตุผลของพระกุมารกัสสปะเพื่อโต้แย้งทัศนะของพระเจ้าปายาสี^๗

ปรัชญาอินเดียก่อนพุทธกาลนั้น มีพัฒนาการมาจากการผสมผสานกันระหว่างแนวความคิดของ ๒ ชนเผ่า คือ คนพื้นเมืองเดิม เรียกว่า มิลักษะบ้าง ทัสยุบ้าง ดราวีเดียนบ้าง กับชนเผ่าอารยัน โดยถือว่า แนวคิดของคนพื้นเมืองเดิม เป็นระบบแนวคิดที่เกิดก่อนแนวคิดที่ยึดถือตามคัมภีร์พระเวทและมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมาก คือ แนวคิดทางปรัชญาและศาสนาของคนพื้นเมืองเดิมของอินเดียก่อนที่พวกอารยันจะอพยพลงมายึดครองนั้น คือ แนวคิดความเชื่อที่เคารพนับถือและบูชาโลกธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ รวมทั้งต้นไม้ใหญ่และภูเขา แนวคิดและความเชื่อมีลักษณะเป็นวิญญาณนิยม (Animism) คือ เชื่อว่า มีวิญญาณศักดิ์สิทธิ์สถิตอยู่ในสิ่งที่ตนนับถือ ซึ่งสามารถให้คุณและโทษแก่มนุษย์ได้ จึงเกิดมีพิธีบูชาเช่นสรวงเพื่อเอาใจวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ไม่ให้ลดบันดาลโทษ ภัย แก่มนุษย์ และเพื่อให้ลดบันดาลแต่คุณความดีแก่มนุษย์ จนในที่สุด วิญญาณศักดิ์สิทธิ์นั้นได้รับการยกย่องขึ้นเป็นเทพเจ้า และเชื่อว่า ไฟ เป็นทูตของเทพเจ้า ดังนั้น จึงทำการบูชาเทพเจ้าด้วยการนำเครื่องบูชาทั้งหลายเผาไฟ เพราะเชื่อว่า (๑) เทพเจ้าได้สววยแล้ว (๒) ควันไฟที่ลอย

ขึ้นไปนั้นเป็นสื่อระหว่างเทพเจ้ากับมนุษย์ นอกจากนี้ ยังมีความเชื่อว่า เทพเจ้าที่ตนเคารพนับถือ นั้น สถิตอยู่บนสวรรค์หรือบนยอดเขาสูง เช่น ยอดภูเขาคิมาลัย^๕

เมื่อพวกอารยันได้อพยพเข้ามาตั้งรกรากในดินแดนแถบเดียวกัน คือ เมืองฮาร์ปปา และ เมืองโมเหนโจตาโร จึงเกิดการผสมผสานระหว่างแนวคิดของพวกอารยันกับคนพื้นเมืองเดิม คือ พวกอารยัน แรกนั้น นับถือและบูชาพระอาทิตย์ เมื่อมาพบว่าคนพื้นเมืองเดิมนักถือบูชาไฟ จึงพยายามชี้ให้เห็นว่า ไฟที่ยิ่งใหญ่นั้น คือ พระอาทิตย์ จึงควรนับถือพระอาทิตย์อันเป็นที่มาของไฟทั้งปวงในโลก โดยนัยนี้ จนกลายเป็นศาสนาและปรัชญาตามแนวคำสอนของคัมภีร์พระเวทในยุคต่อมา^๖

๒.๓ ปรัชญาอินเดียก่อนพุทธกาล

ปรัชญาอินเดียก่อนพุทธกาล (รวมถึงหลังพุทธกาลต่อมาถึงปัจจุบัน) ได้มีระบบแนวคิดที่แตกต่างกัน ๒ สายที่พัฒนาสืบทอดต่อมาไม่ขาดสายและเป็นที่ยอมรับร่วมกันในวงการปรัชญาอินเดีย โดยยึดเอาคัมภีร์พระเวทเป็นเกณฑ์ในการแบ่งขั้วแนวคิด คือ

๑) **อัสติกะ (Orthodox)** หมายถึง ระบบแนวคิดที่ยอมรับความถูกต้องและความศักดิ์สิทธิ์ของพระเวทโดยไม่ต้องพิสูจน์ ถือว่า คัมภีร์พระเวทเป็นศรัทธิต่อ ความรู้ สัจธรรมที่พระฤๅษี ได้ยินมาหรือได้รับการวิวรรณ์มาจากเทพเจ้า เป็นอมตธรรม นิตยธรรมและเป็นปรารถหรือลมหมายใจของพระผู้เป็นเจ้า ดังนั้น คัมภีร์พระเวทจึงไม่ใช่ผลงานของมนุษย์ ทั้งไม่ใช่เป็นที่คัมภีร์ที่เทวดาแต่งตั้ง ซึ่งเท่ากับยอมรับความมีอยู่ของพระผู้เป็นเจ้าสูงสุด เหล่าฤๅษีที่ได้รับเปิดเผยจากพระผู้เป็นเจ้าจึงสั่งสอนทรงจำนำสืบต่อกันมา นักปรัชญาฮินดูในยุคต่อมา จึงไม่กล้าคัดค้านความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวท เนื้อหาของคัมภีร์จัดอยู่เหนือเหตุผล (ตรรก) เพราะถือว่าปัญญาชั้นเหตุผลนั้นไม่อาจให้ความแน่นอนโดยประการที่เหตุผลอื่นจะขัดแย้งไม่ได้ โดยมากปัญญาชั้นเหตุผลมักถูกหักล้างด้วยเหตุผลอีกอย่างหนึ่งเสมอ สำนักปรัชญากลุ่มนี้ ได้แก่ นยายะ ไวเศษิกะ สางชยะ โยคะ มีมังสา เวทานตะ (บางแห่งก็เรียกกลุ่มนี้ว่า ไวทิกวาท)

๒) **นาสติกะ (Heterodox)** หมายถึง ระบบแนวคิดที่ไม่ยอมรับความถูกต้องและความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวทแบบที่คัดค้านไม่ได้ ไม่เชื่อว่า พระเวทเป็นคัมภีร์ ศรัทธิต่อมาจากเทพเจ้าที่ดลบันดาลหรือวิวรรณ์ให้แก่พวกฤๅษีแต่อย่างใด หากยอมรับคัมภีร์พระเวทเป็นผลงานของฤๅษีที่เป็นมนุษย์ ซึ่งย่อมมีผิดมีถูกตามความรู้ความสามารถของผู้รจนานั้นได้ ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีข้อความระบุถึงฤๅษีผู้เป็นบูรพาจารย์ของพวกพราหมณ์ที่เจเนจบไตรเพทและทำหน้าที่ถ่ายทอดสอนเนื้อหาคัมภีร์พระเวท คือ ฤๅษีอภูฐะ ฤๅษีวามกะ ฤๅษีวามเทวะ ฤๅษีเวสสามิตร ฤๅษีมัตคคิ ฤๅษีอังคีส ฤๅษีการทวาชะ ฤๅษีวาเสฏฐะ ฤๅษีกัสสปะ และฤๅษีภคุ ไม่เพียงเท่านั้น ยังคัดค้านเนื้อหาที่คัมภีร์พระเวทอีกด้วย แนวคิดทางปรัชญาที่จัดอยู่ในระบบเดียวกันนี้ ได้แก่ ปรัชญาจรวาก พุทธปรัชญา และปรัชญาแห่งศาสนาเซน^๗ (บางแห่งก็เรียกกลุ่มนี้ว่า อไวทิกวาท)

ปรัชญาอินเดีย ๖๒ ลัทธิตามนัยแห่งพรหมชาลสูตร

ในคัมภีร์ทางพุทธปรัชญา ได้มีข้อความที่กล่าวถึงแนวคิดทางปรัชญาที่มีอยู่ก่อนที่พุทธปรัชญาจะเกิดขึ้น ถึง ๖๒ แนวคิดด้วยการจำแนกตามสาเหตุแห่งการเกิดแนวคิดแต่ละอย่าง แสดงให้เห็นว่า ความคิดเห็นของมนุษย์นั้นต้องมีเหตุหรือฐานะเป็นที่ตั้งแห่งทิวหรือความคิดเห็น เพราะไม่มีความสงสัยในสิ่งนี้ เล็งเห็นว่า ไม่มีโทษ แล้วยึดถือตามนั้นว่า “นี่เท่านั้น จริง อย่างอื่น เท็จ”^{๑๑} และแนวคิดทั้ง ๖๒ ดังกล่าวนี้ยังคงมีอิทธิพลต่อชาวอินเดียจนถึงปัจจุบัน หนึ่ง ในบรรดาแนวคิดทั้ง ๖๒ ลัทธิที่จะกล่าวถึงนี้ได้แสดงถึงระบบปรัชญาอินเดียทั้งสองระบบข้างต้นไว้บ้างด้วยเช่นกัน นอกจากนั้นแนวคิด ๖๒ ลัทธิที่ว่านี้ ยังแบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ^{๑๒}

๑) **ปุพพันตกัปปีกาทะ (ทิว)** (๑๘) หมายถึง กลุ่มนักคิดที่ปรารถนาหรือยกเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตที่ได้มีประสบการณ์ผ่านมาแล้วในอดีตมาเป็นข้ออ้างในการเสนอเหตุผลสนับสนุนทัศนะของตนเอง คำว่า ปุพพันตกัปปีกา แปลโดยพยัญชนะว่า พวกที่กำหนดขั้นต้นในอดีต คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า คือ พวกที่ชอบกำหนดเอาส่วนแห่งขั้นที่ผ่านไปแล้วด้วยอำนาจแห่งตถตาและทิว แล้วเสนอแนวคิดและยืนยันแนวคิดนั้นอยู่^{๑๓} นักคิดกลุ่มนี้ คือ กลุ่มที่ได้บุพเพนิวาสานุสติญาณนั่นเอง^{๑๔} จึงยึดถือตามความสามารถในการระลึกชาติได้หรือที่เคยพบเห็นหรือเคยมีประสบการณ์มาแล้ว และยืนยันเท่าที่ตนเคยเห็นเท่านั้นผ่านผลแห่งฌานสมาบัติ นักคิดกลุ่มนี้จำแนกออกเป็น ๑๘ พวกที่เสนอแนวคิดตามประสบการณ์ของแต่ละพวก และใน ๑๘ พวกนี้ยังจัดกลุ่มได้อีกเป็น ๕ กลุ่มด้วยกันดังต่อไปนี้

กลุ่มที่ ๑ สัสตวาทะ (ทิว) คือ กลุ่มที่เห็นว่า อัตตาและโลก เทียง ยั่งยืนไม่เปลี่ยนแปลง มี ๔ ลัทธิตามประสบการณ์ หรือ ความสามารถในการหยั่งรู้ชีวิตในอดีต คือ

๑. เห็นว่า อัตตาและโลกเทียง เพราะอาศัยการปฏิบัติเจโตสมาธิจนสามารถระลึกชาติปางหลังได้ตั้งแต่ ๑ ชาติ จนถึงหลายแสนชาติ เป็นความสามารถของนักบวชภายนอกพุทธศาสนาที่มีปัญญาน้อย

๒. เห็นว่า อัตตาและโลกเทียง เพราะอาศัยการปฏิบัติเจโตสมาธิจนสามารถระลึกชาติปางหลังได้เป็นกัป ๆ ตั้งแต่ ๑ กัปถึง ๑๐ กัป ของนักบวชภายนอกพุทธศาสนาที่มีปัญญาปานกลาง

๓. เห็นว่า อัตตาและโลกเทียง เพราะอาศัยการปฏิบัติเจโตสมาธิจนสามารถระลึกชาติปางหลังได้ตั้งแต่ ๑๐ กัปถึง ๔๐ กัป ของนักบวชภายนอกพุทธศาสนาที่มีปัญญาหลักแหลม ซึ่งสามารถระลึกชาติได้ไม่เกินไปกว่านี้

๔. เห็นว่า อัตตาและโลกเทียง เพราะอาศัยการตรึก นึกคิดด้วยเหตุผล (ตักกิ) การชั่งใจด้วยปัญญาจนลงใจ (วิมังสี) แล้วยึดถือเป็นความเห็นและกล่าวทัศนะของตนตามที่คิดค้นได้นั้น^{๑๕}

กลุ่มที่ ๒ เอกัจจสัสตวาทะ (ทิว) คือ กลุ่มที่เห็นว่า มีสิ่งที่เที่ยงแท้ เป็นบางอย่างเท่านั้น ไม่ใช่ทุกอย่างจะเที่ยงแท้ จึงมีบางอย่างที่ไม่เที่ยง ด้วยเหตุที่สามารถระลึกชาติได้เฉพาะชาติที่เคยเป็นเท่านั้น นอกจากนี้ระลึกไม่ได้ จึงไม่รู้และยึดถือเอาตามที่ระลึกได้เป็นทิว แบ่งออกเป็น ๔ ลัทธิตามประสบการณ์ที่เคยเป็นและระลึกได้ คือ

๑. เห็นว่า พรหมเท่านั้นที่เที่ยงแท้ ยั่งยืน ไม่เปลี่ยนแปลง ส่วนพวกที่พรหมสร้างขึ้นนั้น ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความเปลี่ยนแปลง เพราะอาศัยการปฏิบัติเจโตสมาธิจนสามารถระลึกชาติปางก่อน ได้ว่า เคยเกิดในพรหมโลก ได้เห็นพรหมที่มีอยู่ก่อนแล้ว และตนเกิดเพราะพรหมนั้นสร้างขึ้น

๒. เห็นว่า เทวดาพวกอื่นจากพวกชัชชาปโทสิกา^{๑๖} เที่ยง ส่วนพวกชัชชาปโทสิกา^{๑๖} นั้น ไม่เที่ยง เพราะอาศัยการปฏิบัติเจโตสมาธิจนสามารถระลึกชาติปางก่อนได้ว่า เคยเกิดเป็นเทวดา พวกชัชชาปโทสิกาแล้วจุติเพราะมัวแต่เล่นสนุกสนานเพลิดเพลินจนเกินควรจึงขาดสติแล้วมาเกิดในโลกมนุษย์

๓. เห็นว่า เทวดาพวกอื่นจากมโนปโทสิกา^{๑๗} เที่ยง ส่วนพวกมโนปโทสิกา^{๑๗} นั้นไม่เที่ยง เพราะอาศัยการปฏิบัติเจโตสมาธิจนสามารถระลึกชาติปางก่อนได้ว่า เคยเกิดเป็นเทวดาพวกมโนปโทสิกาแล้วจุติเพราะมัวแต่เพ่งโทษกันและกันจนเกิดโทสะจิตคิดมุ่งร้ายแก่กัน แล้วมาเกิดในโลกมนุษย์

๔. เห็นว่า อัตตาที่เป็นส่วนจิตเท่านั้น เที่ยง ส่วนอัตตาที่เป็นส่วนกาย คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ไม่เที่ยง ด้วยการตรีกตรอง คิดค้นด้วยเหตุผลเองแล้วเสนอแนวคิดตามแต่จะคิดได้

กลุ่มที่ ๓ อันตาทันติกวาทะ (ทิฐิ) คือ กลุ่มที่เห็นว่า โลกมีที่ สุด และไม่มีที่ สุด มี ๔ ลัทธิ คือ

๑. เห็นว่า โลกนี้มีที่ สุด กลมโดยรอบ เพราะอาศัยการปฏิบัติเจโตสมาธิเป็นเครื่อง กำหนดรู้

๒. เห็นว่า โลกนี้ไม่มีที่ สุด หาที่ สุดมิได้ เพราะอาศัยการปฏิบัติเจโตสมาธิเป็นเครื่อง กำหนดรู้

๓. เห็นว่า โลกนี้ ด้านบนกับด้านล่างมีที่ สุด ด้านกว้างไม่มีที่ สุด เพราะอาศัยการปฏิบัติ เจโตสมาธิเป็นเครื่อง กำหนดรู้

๔. เห็นว่า โลกมีที่ สุดก็มีใช่ ไม่มีที่ สุดก็มีใช่ ด้วยการนึก ตรีกตรองด้วยเหตุผลและการซ้ง ใจด้วยปฏิภาณ

กลุ่มที่ ๔ อมราวิกเขปิกวาทะ (ทิฐิ) คือ กลุ่มที่มีความเห็นและวาจาดีไม่ได้ไม่ตายตัว ชัด ส่ายไปมา ลื่นไหลเหมือนปลาไหล มี ๔ ลัทธิ คือ

๑. ไม่รู้ชัดว่า อะไรถูก อะไรผิด แม้ถูก ก็ไม่กล้าตอบ เพราะเกรงว่า จะเป็นการพูดเท็จ จึงพูดแบบปฏิเสธแบบดีไม่ได้ไม่ตายตัวว่า อย่างนี้ก็ไม่ใช่ อย่างนั้นก็ไม่ใช่ อย่างอื่นก็ไม่ใช่ ไม่ใช่ก็ ไม่ใช่

๒. ไม่รู้ชัดว่า อะไรถูก อะไรผิด แม้ถูก ก็ไม่กล้าตอบ เพราะกลัวว่า จะเป็นการยึดมั่นถือ มั่น (อุปาทาน) จึงพูดแบบปฏิเสธแบบดีไม่ได้ไม่ตายตัวว่า อย่างนี้ก็ไม่ใช่ อย่างนั้นก็ไม่ใช่ อย่างอื่นก็ ไม่ใช่ ไม่ใช่ก็ไม่ใช่

๓. ไม่รู้ชัดว่า อะไรถูก อะไรผิด แม้ถูก ก็ไม่กล้าตอบ เพราะเกรงว่า จะถูกซักถามจากผู้รู้ ทั้งหลาย จึงพูดแบบปฏิเสธแบบดีไม่ได้ไม่ตายตัวว่า อย่างนี้ก็ไม่ใช่ อย่างนั้นก็ไม่ใช่ อย่างอื่นก็ไม่ใช่ ไม่ใช่ก็ไม่ใช่

๔. ไม่รู้ชัดว่า อะไรถูก อะไรผิด แม้ถูก ก็ไม่กล้าตอบ เพราะความเขลา ความไม่รู้จริง จึงพูดแบบปฏิเสธแบบดั้นได้ไม่ตายตัวว่า อย่างนี้ก็ไม่ใช่ อย่างนั้นก็ไม่ใช่ อย่างอื่นก็ไม่ใช่ ไม่ใช่ก็ไม่ใช่

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายความคิดเห็นว่า “อย่างนี้ก็ไม่ใช่ อย่างนั้นก็ไม่ใช่ อย่างอื่นก็ไม่ใช่ ไม่ใช่ก็ไม่ใช่” เพิ่มเติมดังนี้ คือ (๑) ความเห็นว่า อย่างนี้ก็ไม่ใช่ เป็นคำดั้นได้ไม่แน่นอนตายตัว (๒) ความเห็นว่า อย่างนั้นก็ไม่ใช่ เป็นการปฏิเสธวาทะว่า เทียง ที่เห็นว่า อัตตาและโลกเทียง (๓) ความเห็นว่า อย่างอื่นก็ไม่ใช่ เป็นการปฏิเสธวาทะว่า เทียงบางอย่าง ไม่เทียงบางอย่าง ที่กล่าวไว้ โดยประการอื่นจากความเทียง (๔) ความเห็นว่า ไม่ใช่ก็ไม่ใช่ เป็นการปฏิเสธวาทะว่า ขาดสูญ ที่เห็นว่า หลังจากตายแล้ว สัตว์ไม่มี (๕) ความเห็นว่า มีใช่ไม่ใช่ก็ไม่ใช่ เป็นการปฏิเสธวาทะของนักตรีก ที่กล่าวว่า เป็นก็ไม่ใช่ ไม่เป็นก็ไม่ใช่^{๑๔}

กลุ่มที่ ๕ อธิจจสมุปันนิกวาทะ (ทิจฺจ) คือ กลุ่มที่มีความเห็นว่า อัตตาและโลก เกิดขึ้นลอย ๆ ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัยใด ๆ ทำให้อัตตาและโลกเกิดขึ้นแต่อย่างใด มี ๒ ลัทธิ คือ

๑. เห็นว่า อัตตาและโลก เกิดขึ้นลอย ๆ โดยไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะอาศัยการปฏิบัติเจโตสมาธิระลึกชาติก่อนได้ว่า เคยเกิดในชั้นอสังขณีสัตว์^{๑๕} และจุติจากชั้นนั้นมาเกิดเป็นมนุษย์ เพราะเกิดมีสัญญาขึ้นมาจากหลังอีกหลังจากหมดพลังแห่งฌานแล้ว (ฌานนิยม)

๒. เห็นว่า อัตตาและโลกเกิดขึ้นลอย ๆ โดยไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยใด ๆ ทั้งสิ้นด้วยการตรีกตรง ใคร่ครวญด้วยปัญญา (ตักกนิยม)

๒) อปรินตกับปีกวาทะ (ทิจฺจ) (๔๔) คือ กลุ่มที่ยึดถือเอาส่วนแห่งชั้นในอนาคต^{๑๖} ที่มองเห็นด้วยตาทิพย์ ได้แก่ ผู้ที่ได้ทิพยจักขุญาณ^{๑๗} และสามารถกำหนดรู้หรือมองเห็นความเป็นไปล่วงหน้าได้ตามกำลังของฌานแต่ละระดับ แล้วสรุปเป็นความเห็นและยึดถือตามนั้น ดังนั้น นักคิดในกลุ่มเดียวกันนี้ จึงมีความเห็นต่างกันในประเด็นเดียวกัน โดยเฉพาะเรื่องในอนาคตของมนุษย์และสัตว์ นักคิดกลุ่มนี้จำแนกออกเป็น ๕ กลุ่ม ๔๔ ลัทธิ ดังต่อไปนี้ คือ

กลุ่มที่ ๑ สัญญิวาทะ (ทิจฺจ) คือ กลุ่มที่มีความเห็นว่า อัตตาหลังจากตายแล้ว ยั่งยืน มีสัญญา คือ มีความจำได้หมายรู้อยู่ มี ๑๖ ลัทธิ คือ

๑. เห็นว่า อัตตาที่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๒. เห็นว่า อัตตาที่ไม่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๓. เห็นว่า อัตตาทั้งที่มีรูป ทั้งที่ไม่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๔. เห็นว่า อัตตาทั้งที่มีรูปก็ไม่ใช่ ไม่มีรูปก็ไม่ใช่ ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๕. เห็นว่า อัตตาที่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๖. เห็นว่า อัตตาที่ไม่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๗. เห็นว่า อัตตาทั้งที่มีที่สุด และไม่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๘. เห็นว่า อัตตาที่มีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่ ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา

๙. เห็นว่า อัตตาที่มีสัญญาอย่างเดียวกัน ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๑๐. เห็นว่า อัตตาที่มีสัญญาต่างกัน ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๑๑. เห็นว่า อัตตาที่มีสัญญาเล็กน้อย ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๑๒. เห็นว่า อัตตาที่มีสัญญาหาประมาณมิได้ ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๑๓. เห็นว่า อัตตาที่มีสุขอย่างเดียว ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๑๔. เห็นว่า อัตตาที่มีทุกข์อย่างเดียว ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๑๕. เห็นว่า อัตตาทั้งที่มีสุขและทุกข์ ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา
๑๖. เห็นว่า อัตตาทั้งมีสุขก็ไม่ใช่ มีทุกข์ก็ไม่ใช่ ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า การที่ทำให้มีความเห็นว่า อัตตามีรูป ไม่มีรูป เป็นต้นนั้นว่า (๑) การบัญญัติอัตตาว่า มีรูปเพราะยึดถือรูปภสส และยึดถือสัญญาที่เป็นไปในรูปภสสนั้น หรือการนึกเอาเท่านั้น (๒) การบัญญัติอัตตาว่า ไม่มีรูปเพราะยึดถืออรูปสมบัติและสัญญาในอรูปสมบัตินั้น หรือด้วยการนึกเอาเท่านั้น (๓) การบัญญัติอัตตาว่าทั้งมีรูปและไม่มี เป็นเพราะการยึดถือระคนกัน (๔) การบัญญัติอัตตาว่า ทั้งที่มีรูปก็ไม่ใช่ ไม่มีรูปก็ไม่ใช่ เป็นการยึดถือด้วยการนึกเอาเท่านั้น (๕) การเห็นว่า อัตตามีสัญญาอย่างเดียวกันเป็นเพราะอำนาจของผู้ได้สมบัตติ (๖) การเห็นว่า อัตตามีสัญญาต่างกัน เพราะอำนาจของผู้ไม่ได้สมบัตติ (๗) การเห็นว่า อัตตามีสัญญานิดหน่อย เพราะอำนาจภสสนิดหน่อย (๘) การเห็นว่า อัตตามีสัญญาหาประมาณมิได้ เพราะอำนาจภสสนที่ไพบุลย์ (๙) การเห็นว่า อัตตามีสุขอย่างเดียวกัน เพราะเห็นสัตว์ที่เกิดในติกฆานภสสนและจตุตถฆานภสสนด้วยทิพจักขุ (๑๐) การเห็นว่า อัตตามีทุกข์อย่างเดียวเพราะเห็นสัตว์ที่เกิดในนรกด้วยทิพจักขุ (๑๑) การเห็นว่า อัตตามีทั้งสุขและทุกข์ เพราะเห็นสัตว์ที่เกิดในหมู่มนุษย์ด้วยทิพจักขุ (๑๒) การเห็นว่า อัตตามีสุขก็ไม่ใช่ มีทุกข์ก็ไม่ใช่ เพราะเห็นสัตว์ที่เกิดในชั้นเวฬุผลด้วยทิพจักขุ^{๒๒}

กลุ่มที่ ๒ อสัญญีวาทะ (ทิว) คือ กลุ่มที่มีความเห็นว่า อัตตาหลังจากตายแล้ว ไม่มีสัญญา มี ๘ ลัทธิ คือ

๑. เห็นว่า อัตตาที่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว ไม่มีสัญญา
๒. เห็นว่า อัตตาที่ไม่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว ไม่มีสัญญา
๓. เห็นว่า อัตตาทั้งที่มีรูปและไม่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว ไม่มีสัญญา
๔. เห็นว่า อัตตาที่มีรูปก็ไม่ใช่ ไม่มีรูปก็ไม่ใช่ ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว ไม่มีสัญญา
๕. เห็นว่า อัตตาที่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว ไม่มีสัญญา
๖. เห็นว่า อัตตาที่ไม่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว ไม่มีสัญญา
๗. เห็นว่า อัตตาทั้งที่มีที่สุดและไม่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว ไม่มีสัญญา
๘. เห็นว่า อัตตาทั้งที่มีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่ ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว ไม่มีสัญญา

กลุ่มที่ ๓ เหวสัญญีนาสัญญีวาทะ (ทิว) คือ กลุ่มที่มีความเห็นว่า อัตตาหลังจากตายแล้ว มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ มี ๘ ลัทธิ คือ

๑. เห็นว่า อัตตาที่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่
๒. เห็นว่า อัตตาที่ไม่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่
๓. เห็นว่า อัตตาทั้งที่มีรูปและไม่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่
๔. เห็นว่า อัตตาทั้งที่มีรูปก็ไม่ใช่ ไม่มีรูปก็ไม่ใช่ ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่
๕. เห็นว่า อัตตาที่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่
๖. เห็นว่า อัตตาที่ไม่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่
๗. เห็นว่า อัตตาทั้งที่มีที่สุด และไม่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่
๘. เห็นว่า อัตตาทั้งที่มีที่สุดก็ไม่ใช่และไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่ ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่

กลุ่มที่ ๔ อัจฉะทวาตะ (ทิจฺฐิ) คือ กลุ่มที่มีความเห็นว่า สัตว์ตายแล้วสูญ มีสาเหตุที่ทำให้มีความเห็นเช่นนี้ ๒ จำพวก คือ พวกที่ได้บุพเพนิวาสานุสติญาณแล้วตามระลึกถึงอดีตเห็นแต่การจุติไม่เห็นการเกิดขึ้น จึงเห็นว่า ขาดสูญ กับพวกไม่ได้บุพเพนิวาสานุสติญาณจึงคิดว่า ใครจะรู้เรื่องโลกหน้าได้ จึงเห็นว่า ขาดสูญ เพราะต้องการความสุขและนึกเอาว่าสัตว์ทั้งหลายก็เหมือนกับใบไม้ที่หล่นจากต้นไม้อแล้วไม่งอกอีกต่อไปฉะนั้น^{๒๓} กลุ่มนี้มี ๗ ลัทธิ คือ

๑. เห็นว่า อัตตาของสัตว์และมนุษย์ ตายแล้วสูญ
๒. เห็นว่า แม้อัตตาที่เป็นทิพย์ มีรูป กินอาหารหยาบ ตายแล้วสูญ
๓. เห็นว่า แม้อัตตาที่เป็นทิพย์ มีรูป สำเร็จทางใจ ตายแล้วสูญ
๔. เห็นว่า แม้อัตตาที่เข้าถึงอากาศาณูญายตนะ (คือมีอารมณ์ว่าอากาศาหาที่สุดมิได้) ตายแล้วสูญ
๕. เห็นว่า แม้อัตตาที่เข้าถึงวิญญาณูญายตนะ (คือ มีอารมณ์ว่าวิญญาณหาที่สุดมิได้) ตายแล้วสูญ
๖. เห็นว่า แม้อัตตาที่เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ (คือ มีอารมณ์ว่า ไม่มีอะไร) ตายแล้วสูญ
๗. เห็นว่า แม้อัตตาที่เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ (คือ มีอารมณ์ว่ามีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ หมายถึง มีสัญญาละเอียดมากและไม่ทำหน้าที่จำได้หมายรู้อะไร) ตายแล้วสูญ

จะเห็นว่า ความเห็นเหล่านี้ แสดงถึงอัตตาชนิดต่าง ๆ ที่แต่ละคนหรือแต่ละกลุ่มยึดถือ ซึ่งลักษณะร่วมกันคือ อัตตาหมายถึงตัวตนของมนุษย์ เพียงแต่มีขอบปลีกย่อยที่ต่างกัน เช่น มีสัญญา ไม่มีสัญญา หรือมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ หรือแม้กระทั่งเป็นอัตตาชนิดที่ขาดสูญก็ตาม เมื่อนำเอาลักษณะของอัตตาในปรัชญาฮินดูมาเทียบเคียงดู จะพบว่า อัตตาตามทัศนะของปรัชญาฮินดูน่าจะจัด

เข้าในทิวทัศน์เหล่านี้ด้วยโดยเฉพาะสัญญาภาวะที่ ๖ คือ อตตาทที่ไม่มีที่สุด มีสัญญา เพราะเป็นอตตาทชนิดที่มีสัญญาเนื่องจากมีความรู้สึกนึกคิดและเสพสุขได้ และเป็นอตตาทชนิดที่ไม่มีที่สุด เนื่องจากปรัชญาฮินดูถือว่า อตตาทมีลักษณะแผ่อยู่ทั่วไป (สรวคต) และเพราะลักษณะสัต (Being) จิต (Mind) อานันตะ (Bliss) ของปรมาตมัน ซึ่งมีลักษณะของอตตาทชนิดที่มีสัญญาดูด้วยเช่นกัน ขณะเดียวกันอาจจัดเป็นอตตาทแบบมีสัญญาที่ ๗ คือ อตตาทที่มีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็มีใช่ได้เช่นกัน เพราะลักษณะของปรมาตมันมีลักษณะไม่มีที่สุดเนื่องจากแผ่ขยายอยู่ทั่วไป แต่ก็สามารถเป็นชีวิตาตมันที่มายู่ในปัจจุบันบุคคลที่มีลักษณะจำกัดหรือมีที่สุดได้ด้วย^{๒๔}

กลุ่มที่ ๕ ทิฏฐธรรมนิพพานวาทะ (ทิฏฐิ) คือ กลุ่มที่มีความเห็นสภาพบางอย่างว่าเป็นนิพพานในปัจจุบันหรือเป็นที่ประจักษ์ คือ มีความทุกข์สงบไปในอตภาพนี้ มี ๕ ลัทธิ คือ

๑. เห็นว่า การเพียบพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส กายสัมผัส ทั้งที่เป็นของมนุษย์เช่นกับกามคุณของพระเจ้านันทบุตรและที่เป็นทิพย์เช่น กามคุณของปรนิมมิตตวสวัตติเทพ^{๒๕} เป็นนิพพานอย่างยอดในปัจจุบัน

๒. เห็นว่า การเพียบพร้อมด้วยฌานที่ ๑ (ปฐมฌาน) เป็นนิพพานอย่างยอดในปัจจุบัน

๓. เห็นว่า การเพียบพร้อมด้วยฌานที่ ๒ (ทุติยฌาน) เป็นนิพพานอย่างยอดในปัจจุบัน

๔. เห็นว่า การเพียบพร้อมด้วยฌานที่ ๓ (ตติยฌาน) เป็นนิพพานอย่างยอดในปัจจุบัน

๕. เห็นว่า การเพียบพร้อมด้วยฌานที่ ๔ (จตุตถฌาน) เป็นนิพพานอย่างยอดในปัจจุบัน

แนวคิดกลุ่มที่ ๕ นี้ถือว่าเป็นแนวคิดที่เป็นเกณฑ์ตัดสินทางจริยศาสตร์ โดยเฉพาะการให้นิยามความหมายของคำว่า นิพพาน จะเห็นว่า กลุ่มนี้เห็นตรงกันว่า นิพพาน เป็นเป้าหมายสูงสุดในการดำเนินชีวิต และสามารถเข้าถึงได้ในปัจจุบันเช่นกัน ซึ่งหากวิเคราะห์ตามลักษณะความคิดแล้วจะมี ๒ กระแส คือ วัตถุนิยมที่เน้นความสุขด้านร่างกายที่เกิดจากการสัมผัสกับสิ่งภายนอก กับจิตนิยมที่เน้นความสุขละเอียดที่เกิดจากการผลการปฏิบัติภายในจิต จะเห็นว่า กลุ่มนี้ก็ยังมีความเห็นต่างกันในความหมายของนิพพานหรือมีเกณฑ์ตัดสินความเป็นนิพพานต่างกัน ซึ่งพุทธปรัชญาเห็นว่า ยังไม่ใช่นิพพานที่แท้จริง จึงเสนอนิยามความหมายใหม่ที่ถือว่าสูงกว่าที่กลุ่มนี้เสนอนั้น และเห็นว่า สามารถเข้าถึงได้ในปัจจุบันเช่นกัน การให้นิยามความหมายของนิพพานในพุทธปรัชญาจะได้ศึกษาโดยละเอียดในบทที่ว่าด้วยเรื่องนี้โดยเฉพาะ อย่างไรก็ตาม ความคิดเห็นเกี่ยวกับการให้ความหมายว่าอะไรเป็นนิพพานของกลุ่มนี้ ยังแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางความคิดจากการให้คุณค่าแก่สิ่งที่หายากอันเป็นประสบการณ์ทางกายสู่การให้คุณค่าแก่สิ่งที่ละเอียดยิ่งขึ้นอันเป็นประสบการณ์ทางจิต ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง ที่น่าสนใจยิ่ง คือ แนวคิดของกลุ่มนี้ทั้งห้าลัทธินี้ ได้แสดงให้เห็นว่า ประสบการณ์ทางจิตที่เกิดจากการปฏิบัติสมาธิหรือที่พุทธปรัชญาเรียกว่า สมถกรรมฐานนั้นได้ปรากฏมีและเป็นที่ยอมรับปฏิบัติกันอยู่ก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นแล้ว และพุทธปรัชญาไม่ได้ปฏิเสธแนวคิดดังกล่าวแต่อย่างใด ยังคงยอมรับว่าเป็นความจริงของเป้าหมายการปฏิบัติแนวนี้ เพียงแต่เสนอต่อไปว่า ความจริงระดับนี้ยังไม่ใช่ความสิ้นทุกข์อย่างแท้จริง เป็นเพียงความสงบสุขที่เกิดขึ้นในขณะที่อยู่ในฌานเท่านั้น และสามารถเสื่อมและแปรเปลี่ยนได้หากประมาทไม่ระวัง

ปรัชญาจรรวาก

ปรัชญาจรรวาก ถือว่าเป็นปรัชญาที่เก่าแก่มากรัชชาหนึ่งในบรรดาปรัชญาอินเดีย เชื่อกันว่า มีอยู่ก่อนปรัชญาเซน พุทธปรัชญา และปรัชญาฮินดูบางสำนัก เป็นปรัชญาแบบวัตถุนิยมอย่างสุดขั้วที่มีแนวความคิดให้หาความสุขจากวัตถุรอบตัวที่ต้องการ เรียกว่า กามสุข อาจจัดอยู่ในกลุ่มทฤษฎีกรรมนิพพานวาทะดังกล่าวข้างต้นพวกแรก หรือกลุ่มที่คัมภีร์ทางพุทธปรัชญาเรียกว่า กามสุขัลลิกานุโยค^{๒๖} คือ พวกที่ใช้ชีวิตหมกมุ่นพัวพันอยู่แต่ในกามสุข กลุ่มที่จะถือว่า กามสุขเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิตปัจจุบัน เพราะเห็นว่า ชีวิตมนุษย์มีเพียงชาตินี้ชาติเดียว มนุษย์ตายแล้วสูญ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ดังนั้น จึงใช้ชีวิตเสพกามสุขให้คุ้มค่า จึงกิน จึงดื่ม จึงรื่นเริงเสียแต่วันนี้ พรุ่งนี้เราอาจตายก็ได้ หากเป็นเช่นนั้น จะพลาดโอกาสหาความสุขใส่ตัว แต่ปรัชญาสำนักนี้ ไม่ปรากฏว่าใครเป็นผู้ก่อตั้ง และไม่มีหลักฐานทางเอกสารหรือคัมภีร์เป็นของตัวเอง ที่สามารถศึกษาแนวคิดทางปรัชญาจรรวากได้ เพราะอาศัยข้อความที่แสดงถึงแนวคิดทางปรัชญาอันปรากฏอยู่ในคัมภีร์ของสำนักปรัชญาอื่น ๆ ในลักษณะเป็นความคิดที่ขัดแย้งกับแนวคิดของสำนักนั้น เช่น คัมภีร์ทางพุทธปรัชญาที่กล่าวถึงลัทธิที่เห็นว่า กามสุข คือ ความสุขที่ได้จากกามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกายเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต ซึ่งเป็นลัทธิหนึ่งใน ๖๒ ลัทธิดังกล่าวข้างต้น

ปรัชญาสำนักนี้ จัดว่าเป็นปรัชญาปากหวาน เพราะเป็นหลักปรัชญาที่ฟังแล้วรื่นหู ชวนให้หลงเชื่อได้ง่าย เป็นปรัชญาแบบชาวบ้าน เป็นไปตามกระแสโลก และเป็นที่ถูกใจหรือถูกกับกิเลสความต้องการของมนุษย์มากที่สุด สอนให้ตอบสนองความต้องการของมนุษย์มากกว่าการสอนให้สวนทางหรือให้ไม่ทำตามความต้องการ ขัดขวางหรือขจัดความต้องการ บางทีก็ถูกเรียกว่า ปรัชญาโลกายัต เพราะเชื่อว่า ชีวิตเกิดครั้งเดียว และตายเพียงครั้งเดียว โลกหน้าไม่มีอีกต่อไป จึงควรแสวงหาความสุขเสียแต่ในโลกนี้เท่านั้น ไม่ควรรอคอยความสุขในโลกหน้า หรือแม้กระทั่งความสุขที่เกิดจากอำนาจของพระผู้เป็นเจ้าดลบันดาลให้ เพราะโลกหน้าก็ดี อำนาจของพระผู้เป็นเจ้าก็ดี ไม่มีอยู่จริง^{๒๗} บางแห่งบอกว่า คำว่า จรรวาก นี้เป็นชื่อศิษย์เอกของพระพุทธเจ้าผู้เผยแพร่วัตถุนิยมลัทธินี้จึงถูกเรียกกันว่า ลัทธิจรรวาก ตามชื่อของผู้สอน แต่บางแห่งกล่าวว่า จรรวาก ไม่ได้เป็นชื่อของคน แต่เป็นชื่อเรียกผู้นับถือลัทธิวัตถุนิยมที่คิดว่า “กิน ดื่ม และรื่นเริงสำราญ” โดยให้ความหมายของคำว่า จรรวาก ว่า กิน นอกจากหมายถึงการกินอาหารแล้ว ยังหมายถึงการกลืนกินศีลธรรมอันดีงามของสังคมด้วย เพราะลัทธินี้ไม่เอื้อเพื่อต่อหลักคำสอนเกี่ยวกับศีลธรรมใด ๆ ทั้งสิ้น^{๒๘}

แนวคิดทางอภิปรัชญา ด้วยเหตุที่ปรัชญาจรรวากเป็นปรัชญาแบบวัตถุนิยม จึงยอมรับสิ่งที่มีอยู่จริง และเป็นความจริงแท้ คือ วัตถุ มีความเห็นว่า โลกประกอบขึ้นด้วยวัตถุธาตุ ๔ อย่างเท่านั้น คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ไม่ยอมรับอากาศธาตุและวิญญาณธาตุที่พุทธปรัชญายอมรับ เพราะอากาศธาตุเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น รู้ไม่ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย วัตถุธาตุทั้ง ๔ นี้ผสมกันเองโดยบังเอิญ ไม่มีใครหรือผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติใด ๆ มาบังคับหรือทำให้รวมตัวกัน เมื่อวัตถุธาตุรวมตัวกันแล้ว มีผลลัพธ์ ๒ ประเภทต่างกัน คือ

(๑) ก่อให้เกิดมีชีวิตขึ้นมา เช่น คน สัตว์ พืช ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเป็นการรวมตัวกันอย่างถูกส่วนของธาตุทั้ง ๔ จึงเกิดชีวิตขึ้นมา และชีวิตนี้ไม่ใช่ชีวิตที่มีการสืบต่อมาเกิดใหม่ อุปมาเหมือนความแดง ที่เกิดจากการผสมของหมาก พลู และปูนขาว อย่างถูกส่วน ความแดงไม่ได้มีอยู่ก่อนการผสมของสิ่งทั้ง ๓ นั้น ความแดงไม่ได้มีอยู่ในหมาก พลู หรือปูนมาก่อน แต่เมื่อสิ่งทั้ง ๓ ผสมกันอย่างถูกส่วน ความแดงจึงเกิดขึ้น ชีวิตก็เช่นเดียวกัน ไม่ได้มีอยู่ในธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ หรือธาตุลมแต่อย่างใด หากแต่เกิดขึ้นเมื่อธาตุทั้ง ๔ ผสมกันอย่างถูกส่วน ในทางตรงกันข้าม หากเมื่อใดธาตุทั้ง ๔ แยกออกจากกัน ชีวิตก็แตกดับไปด้วย โดยนัยนี้ ชีวิตจึงไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่จริง วิญญาณหรือชีพของคนและสัตว์ไม่มีจริง เพราะนอกจากจะเป็นผลผลิตที่เกิดจากการรวมตัวกันอย่างได้สัดส่วนของธาตุทั้ง ๔ แล้ว ยัง พิสูจน์ทางประสาททั้ง ๕ ไม่ได้ด้วย

(๒) ไม่ก่อให้เกิดชีวิต เช่น กรวด หิน ดิน ทราย เพราะการรวมตัวของธาตุทั้ง ๔ นั้น ไม่ได้สัดส่วน จึงไม่เกิดชีวิตขึ้น ยังคงเป็นวัตถุที่มีสภาพเย็น ร้อน อ่อน แข็ง แตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับว่าธาตุชนิดมากน้อยกว่ากัน

ในแง่ของอภิปรัชญา ปรัชญาจรวาก จึงถือว่า สิ่งที่มีอยู่จริงมีอย่างเดียวเท่านั้น คือ วัตถุ สิ่งอื่นนอกจากนี้ไม่มีอยู่จริง พระเจ้าไม่มีอยู่จริง นรก สวรรค์ และอาดัมไม่มีอยู่จริง เพราะถ้ามีอยู่จริง ต้องสามารถพิสูจน์ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ เชิงประจักษ์ได้ แต่ความจริง คือ สิ่งดังกล่าวเหล่านี้ไม่สามารถพิสูจน์ให้เห็นเป็นประจักษ์ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ แต่อย่างใด ดังนั้น จึงไม่อาจยอมรับความมีอยู่ของสิ่งเหล่านี้ได้^{๒๙}

ในแง่ของญาณวิทยา ปรัชญาจรวาก จึงถือว่า ความรู้ที่แท้จริงนั้น คือ ความรู้ประจักษ์ที่ได้มาด้วยการพิสูจน์ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ เท่านั้น เป็นความรู้ตรง ผู้รู้มีประสบการณ์โดยตรงกับสิ่งที่ถูกรู้ด้วยตนเอง และถูกต้องตามความเป็นจริง เป็นความรู้ใหม่ ไม่ใช่ความจำและความคิด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จะเน้นหนักที่การรับรู้ทางตา เรียกว่า ประจักษ์ประมาณ (perception) ส่วนความรู้ใดที่พิสูจน์ไม่ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ถือว่า ไม่ใช่ความรู้ที่แท้จริง กล่าวคือ ความรู้ใดที่ได้มาจากคำบอกเล่า หรือโดยอาศัยแห่งความรู้บางอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งผู้รู้ไม่ได้ประสบกับสิ่งนั้นโดยตรงด้วยตนเอง ความรู้นั้นไม่ใช่ความรู้ที่แท้จริง เชื่อถือไม่ได้ เพราะไม่ได้ประจักษ์ด้วยตัวเอง^{๓๐} แม้ความรู้ที่ได้จากการอนุมาน (Inference) ก็ไม่เป็นความรู้ที่ไม่ถูกต้อง การอนุมานเหมือนกับการคลำสิ่งของในที่มืด เป็นเพียงการเดาอย่างมีระเบียบเท่านั้น การแสวงหาความรู้ด้วยการเริ่มต้นจากที่รู้แล้วไปสู่สิ่งที่ยังไม่รู้ตามวิธีของการอนุมานนั้น ไม่มีความแน่นอน ถึงแม้ว่า บางครั้งการอนุมานจะถูกต้อง ก็ถือว่าเป็นเพียงการบังเอิญเท่านั้น ไม่มีอะไรเป็นเครื่องรับรองได้ว่า การหาเหตุผลหรือความรู้ด้วยการอนุมานจะทำให้เราได้รับความรู้ที่แท้จริงในทุกกรณีไป เพราะการแสวงหาความรู้ด้วยวิธีการอนุมานนี้ ต้องอาศัยความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่งที่ต้องไปด้วยกันเสมอมาเป็นเหตุผลเพื่อให้ได้ความรู้ใหม่ เช่น ควันกับไป มีความสัมพันธ์สิ่งที่จะต้องไปด้วยกัน เป็นสิ่งที่รู้ก่อนแล้ว เมื่อเห็นควันลอยขึ้นจากที่แห่งใด จึง

อนุমানเอาว่า ที่นั่นมีไฟ ความรู้ที่ว่า “มีไฟ” นั้นเป็นความรู้ที่ได้มาใหม่ด้วยอาศัยการอนุমান ซึ่งความรู้ชนิดนี้ ปรชญาจารย์ว่าถือว่า ไม่น่าอนเสมอไป^{๑๑}

ในแง่ของจริยศาสตร์ ปรชญาจารย์ว่า ถือว่า ชีวิตนี้เกิดและตายเพียงครั้งเดียว ดังนั้น จุดหมายของชีวิต คือ ความสุขสูงสุดในชีวิตนี้เท่านั้น สวรรค์ของชีวิตอยู่ในโลกนี้ ไม่ใช่สวรรค์ที่อยู่ในโลกอื่นจากโลกนี้ ปรชญาจารย์ว่า สวรรค์ในโลกหน้านั้น เป็นนิยายปรัมปราที่หาสาระมิได้ เป็นนิยายที่ใช้หลอกคนเขลาเบาปัญญาเท่านั้น แท้ที่จริง สวรรค์เช่นนั้นไม่ได้มีอยู่จริง และความสุขที่แท้จริง นั้น คือ กามสุข จึงเสนอให้แสวงหาความสุขดังกล่าวในชีวิตนี้ว่า “สมบัติที่เรามีนั้น ไม่มีค่าในตัวเอง หากเราไม่ใช่เป็นเครื่องเสริมสร้างความสุข ถือว่า เป็นสิ่งไร้ค่า ทรัพย์สมบัติมีไว้เพื่อหาความสุข สรรพมาให้แก่ชีวิต ฉะนั้น ทรัพย์ จึงเป็นเพียงอุปกรณ์ให้ได้มาซึ่งความสุข (pleasure) เท่านั้น ความสุขของชีวิตต้องเกิดจากการแสวงหาด้วยตนเอง ไม่ใช่เกิดจากอำนาจใด ๆ บันดาลให้ มนุษย์จึงไม่ควรอ่อนน้อมพระเจ้า ไม่ควรทำพิธีทางศาสนา แต่จงกิน จงดื่ม จงรื่นเริงด้วยทรัพย์สมบัติที่พึงหาได้ในชีวิตนี้เถิด อย่าคิดว่า วันพรุ่งนี้จะมีเหมือนวันนี้ ผู้ใดแสวงหาความสุข ความรื่นเริงในวันนี้ได้มากที่สุด ผู้นั้นชื่อว่าปฏิบัติถูกต้องแล้ว ในทางตรงกันข้ามกับความสุข คือ ความทุกข์ ปรชญาจารย์เห็นว่า ความสุขกับความทุกข์นั้นเป็นสิ่งคู่กัน ที่ใดมีทุกข์ ที่นั่นก็มีสุขด้วย และที่ใดมีสุข ที่นั่นก็มีทุกข์ด้วย แต่อาจมีมากน้อยกว่ากันเท่านั้นเอง ไม่มีใครพ้นทุกข์ได้เด็ดขาด เพียงแต่ผู้ฉลาดยอมหาวิธีลดทุกข์ให้น้อยลงมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ แล้วพยายามเพิ่มสุขให้มากขึ้นเท่าที่จะทำได้เช่นกัน ไม่ควรหนีทุกข์จนลืมหาความสุข และไม่ควรกลัวความทุกข์จนไม่กล้าทำอะไรที่ให้ความสุขแต่ตน และทำที่สุด โมกษะคือความหลุดพ้นทุกข์แห่งชีวิตที่เห็นได้และมีได้ คือ ความตาย ไม่มีโมกษะหรือนิพพานอย่างอื่นเลย ตายแล้วคือจบทุกสิ่งทุกอย่าง ทั้งความสุขและความทุกข์^{๑๒}

สรุปได้ว่า ปรชญาจารย์ว่า ถือว่า โลกายัตเป็นศาสตร์เพียงอย่างเดียว ความรู้ที่ได้รับทางประสาทสัมผัสเท่านั้นเป็นความรู้ที่ถูกต้อง ธาตุทั้งหลายมีเพียงธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม เท่านั้น ความสนุกสนานเป็นจุดหมายปลายทางของชีวิตมนุษย์ จิตเป็นเพียงผลิตผลของวัตถุ โลกอื่น (โลกหน้า) ไม่มี ความตายคือ ความหลุดพ้น ร่างกาย ประสาทสัมผัส และสิ่งที่รับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวของธาตุ ๔ นั้น สัมผัสบัญญัติความรู้สึกรู้จักคิด เกิดมีขึ้นจากการรวมตัวอย่างถูกส่วนของวัตถุ เช่นเดียวกับคุณสมบัติที่ทำให้เกิดความมีเมฆของสุราเมรัยซึ่งเกิดขึ้นจากการหมักดองของวัตถุที่ใช้ผลิต ฉะนั้น สิ่งที่เรียกว่า วิญญาณ หรืออาตมันนั้น มิใช่อะไรอื่น ที่แท้ก็คือ ร่างกายที่มีความรู้สึกรู้จักคิดนั่นเอง^{๑๓}

ปรชญาเซน หรือ ไชนะ (Jainism)

ปรชญาเซน ถือว่าเป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่เกิดก่อนพุทธปรชญา โดยสถานภาพที่แท้จริงแล้ว เป็นศาสนาเช่นเดียวกับพุทธศาสนา แต่เนื่องจากศาสนาและปรชญาของตะวันออกนั้น ไม่สามารถแยกออกจากกันได้เด็ดขาด จึงได้รับการศึกษาในฐานะที่เป็นปรชญาด้วย คำว่า ไชนะ เป็นคำสันสกฤตมี

รากฐานมาจากคำว่า ชินะ แปลว่า ผู้ชนะ (spiritual conqueror) หมายถึง ผู้ชนะกิเลสตัณหาอันเป็น
 ธรรมชาติฝ่ายต่ำได้อย่างสิ้นเชิงและได้บรรลุถึงความเป็นผู้สูงสุด^{๓๔}

ตามประวัติแล้ว ศาสนาเซน มีศตวรรษสืบต่อกันมา ๒๔ องค์ ตำแหน่งศาสดา เรียกว่า ตีร
 ถังกร (the founder of the path) ศาสดาองค์แรกมีชื่อว่า ฤชฌเทพ ผู้มีชีวิตอยู่หลายศตวรรษก่อนหน้า
 นี้ ดังนั้น ระบบปรัชญา แนวคิด คำสอนของเซน เป็นระบบที่ได้รับการจากสืบทอดมาจาก ฤชฌเทพ
 และมีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า ย้อนหลังไปศตวรรษแรกก่อนคริสตศักราช ได้มีประชาชนให้ความ
 เคารพนับถือท่านฤชฌเทพเป็นตีรถังกรองค์แรก ภาคตะ ปุราณบันทึกความเห็นไว้ว่า ท่านฤชฌเทพ
 เป็นผู้ก่อตั้งลัทธิเซน ในขณะที่เดียวกัน ยุทธเวทได้กล่าวถึงชื่อของตีรถังกร ๓ ท่านคือ ฤชฌะ, อธิตนาถะ
 และ อริชฌเนมิ จากหลักฐานดังกล่าวเป็นการยืนยันและแสดงให้เห็นว่า ปรัชญาเซนนั้นได้เกิดขึ้นมา
 แต่เก่าก่อนพุทธปรัชญา

อย่างไรก็ตาม ผู้ที่นับถือลัทธิเซนเชื่อว่า ระบบปรัชญาเซนได้รับการประกาศโดยผู้ที่สำเร็จ
 เป็นบรมครูแต่ละท่านมาก่อนหน้าผ่านมาหลายยุคสุดที่จะนับได้ จนกระทั่งถึงยุคของท่านปารศวนาถ
 ศาสดาองค์ที่ ๒๓ ซึ่งว่ากันว่า ได้เสียชีวิตเมื่อ ๗๗๖ ปีก่อนคริสตศักราช และมาถึงศาสดาองค์สุดท้าย
 คือ องค์ที่ ๒๔ ของลัทธิเซน คือ ท่านวรฆมาน ลูกคนที่สองของกาศยปะหัวหน้ากษัตริย์ในแคว้นมคธ
 เกิดเมื่อ ๕๙๙ ปีก่อนคริสตศักราช และเสียชีวิตเมื่อปี ๕๒๗ ก่อนคริสตศักราช มีพี่ชายชื่อนันทิวรฆ
 ภายหลังจากการบำเพ็ญเพียรทรมานตนเองแล้ว จึงได้นามว่า มหาวีระ ได้ประกาศคำสอนของท่าน
 ปารศวนาถสืบต่อมา ในปีคริสตศักราช ๗๙-๘๒ ลัทธิเซนได้แบ่งออกเป็น ๒ นิกาย คือ

(๑) ทิฆัมพร (skyclad or nude) เป็นนิกายที่ยึดถืออย่างออกอุษต์ตามมหาวีระที่ต้อง
 เสียสละทุกอย่าง ต้องไม่มีสมบัติส่วนตัว แม้กระทั่งเสื้อผ้า จนกลายเป็นอัตตกิลมถานุโยค หรือการ
 ทรมานตนให้ลำบาก เพราะถือว่า การทรมานตนให้ลำบากเป็นการบำเพ็ญตบะขั้นสูง ซึ่งจะทำให้กิเลส
 และกรรมเก่าหมดไป อันจะเป็นเหตุให้เข้าถึงนิรวาณ นอกจากนี้ นักบวชในนิกายนี้จะถือหลักอหิงสา
 อย่างเคร่งครัด ต้องไม่ฆ่าสัตว์ไม่ว่าจะโดยจงใจหรือไม่ก็ตาม ดังนั้น เพื่อไม่ให้เป็นการฆ่าสัตว์โดยไม่
 ตั้งใจ นักบวชนิกายนี้จึงมักมีผ้าขาวชิ้นเล็ก ๆ ปิดจมูกและปากเพราะเกรงว่าจะหายใจเอาสัตว์เล็ก ๆ
 เข้าไปด้วย บางทีในเวลาเดินทาง จะใช้ไม้กวัดแกว่งไปข้างหน้า เพื่อไล่สัตว์เล็ก ๆ ให้นินไป อย่างไรก็ตาม
 การปฏิบัติเช่นนี้ ใช้เฉพาะกับนักบวชเท่านั้น นิกายนี้ถือว่า ผู้ชายเท่านั้นสามารถบรรลุโมกษะได้
 ส่วนผู้หญิงเป็นผู้ไม่มีโอกาสจะบรรลุโมกษะได้ ถ้าผู้หญิงต้องการบรรลุโมกษะต้องปรารถนาให้เกิดเป็น
 ผู้ชายเสียก่อน และผู้ที่บรรลุโมกษะแล้วสามารถมีชีวิตอยู่ได้โดยไม่กินอาหาร

(๒) เศวตัมพร (white robed) นิกายจะยึดถือตามคำสั่งสอนของท่านปารศวนาถที่
 ยกเลิกการสละอย่างสุดขีดแล้วให้ใช้เสื้อผ้าเท่าที่จำเป็นจึงควรนุ่งขาวห่มขาว มีความเห็นที่ขัดแย้ง
 กับนิกายทิฆัมพรอีกประการหนึ่ง คือ เห็นว่า ผู้หญิงก็สามารถบรรลุโมกษะได้ ไม่จำเป็นต้องปรารถนา
 ให้เกิดเป็นผู้ชายเสียก่อน^{๓๕}

แนวคิดทางปรัชญาของเซน แม้จะมีประวัติเป็นที่ยอมรับกันว่า เกิดก่อนพุทธปรัชญา ก็ไม่ปรากฏว่า ช่วงก่อนหน้าที่พุทธปรัชญาจะเกิดขึ้น มีอิทธิพลแพร่หลายเหมือนกับแนวคิดทางปรัชญาพระเวท เพียงแต่ปรากฏว่า ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ได้มีการกล่าวถึงแนวคิดของปรัชญาเซน เอาไว้เป็นแนวคิดที่สืบทอดต่อกันมาและมีอิทธิพลต่อสังคมในยุคร่วมสมัยกับพุทธปรัชญา ดังนั้นแนวคิดทางปรัชญาของเซนที่ว่านี้ จะกล่าวถึงในบทที่ว่าด้วยปรัชญาอินเดียร่วมสมัยกับพุทธปรัชญาข้างหน้า

อย่างไรก็ตาม โดยสรุปแล้ว แนวคิดทางปรัชญาอินเดียก่อนพุทธปรัชญาและมีอิทธิพลต่อเนื่องมาจนถึงร่วมสมัยและพุทธปรัชญา แม้จะมีหลากหลายความคิดในรายละเอียดก็ตาม ได้มีการแบ่งนักคิดหรือนักปรัชญา โดยเฉพาะนักปรัชญายุคก่อนพุทธกาล ออกเป็น ๓ กลุ่มใหญ่ ๆ คือ^{๑๖}

(๑) กลุ่มดั้งเดิม (Traditionalist)

นักคิดกลุ่มนี้มีปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนา^{๑๗} ได้แก่ กลุ่มลัทธิอิสสรนิมมานวาท^{๑๘} ที่เชื่อว่า มีอำนาจสูงสุดในการสร้างโลกและปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในโลก สรรพสิ่งเป็นการเนรมิตของพระผู้เป็นใหญ่ ซึ่งมีชื่อแตกต่างกันออกไปตามการเปลี่ยนแปลงความคิดโดยผ่านวันเวลามา เช่น อิศวร พรหมัน พระอินทร์ นักคิดกลุ่มนี้จัดอยู่ในยุคพราหมณ์ ที่ยึดถือคัมภีร์เป็นแหล่งความรู้ (เวท) ที่ทรงคุณค่า และถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ที่ได้รับมาจากพระพรหม ไม่ใช่เป็นความรู้ของมนุษย์ หากแต่เป็นความรู้ที่มนุษย์ได้รับนิรเวทหรือเปิดเผยมาจากพระพรหม เรียกว่า ศรุตี หรือ ศรุตตะ แล้วมีการรวบรวมไว้ในรูปคัมภีร์เป็นหมวดหมู่ทรงจำนำสืบทอดวิวัฒนาการมาจนเป็นหนังสือรูปเล่ม เรียกว่า คัมภีร์พระเวท คือ ไตรเวท หรือจตุรเวท ลักษณะเด่นของนักคิดกลุ่มนี้ คือ จะยึดถือตามจารีตประเพณีที่สืบทอดต่อกันมาตามที่ได้ยินได้ฟัง ตามคำบอกเล่าสืบทอดกันมา หรือแม้กระทั่งที่ถือเอาตามตำรา ตามครูอาจารย์ ที่ถ่ายทอด และถือปฏิบัติกันมาแต่โบราณกาล

(๒) กลุ่มเหตุผลนิยม (Rationalist)

นักคิดกลุ่มนี้ ถือว่าอยู่ในยุคอารยณยะ มีความเชื่อว่า ความรู้ความจริงเกิดขึ้นโดยวิธีการให้เหตุผลและการวิเคราะห์เชิงอภิปรัชญา กลุ่มนี้ไม่ให้ความสำคัญแก่ประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส เพราะเล็งเห็นว่าประสาทสัมผัสสามารถหลอกเราได้ จึงให้ความรู้ได้ไม่สมบูรณ์ ด้วยประสาทสัมผัสของมนุษย์มีศักยภาพที่มีขอบเขตจำกัดในการรับรู้แต่ละอย่าง เช่น ตาของมนุษย์มีหน้าที่ในการเห็นรูปหรือสีต่าง ๆ แต่มีขีดจำกัดด้วยข้อจำกัดของตัวเอง และมีเงื่อนไขปัจจัยอื่น ๆ ประกอบ เช่น ระยะทางที่ห่างไกล (ความห่าง) หรือความใกล้ แสง เป็นต้นเหล่านี้ ล้วนมีผลต่อการมองเห็นของมนุษย์ ประสบการณ์ในตอนกลางวันที่มีแดดร้อน จะมองเห็นว่า มีน้ำอยู่บนถนน จึงดูเหมือนถนนนั้นเปียก แต่ความจริงหาใช่เช่นนี้ มันเป็นพยับแดด และถนนไม่ได้เปียกอย่างที่เห็น หรือ การที่มองเห็นรางรถไฟคู่ขนานที่ทอดยาวไปข้างหน้าเบนเข้าหากัน รางรถไฟนั้น เบนเข้าหากันจริง ๆ หรือว่า เป็นเพราะตา

ของมนุษย์มีความจำกัดในการเห็นในตัวของมัน ประสาทสัมผัสอื่น เช่น หู เป็นต้น มีนัยเช่นเดียวกัน ดังนั้น นักคิดกลุ่มนี้ จึงถือว่า การจะได้รับความรู้สมบูรณ์นั้น จะใช้ประสาทสัมผัสไม่ได้ หากต้องใช้เหตุผล และวิเคราะห์ให้ถือเอาความจริงเป็นประมาณ การใช้เหตุผลลักษณะนี้ปรากฏในคัมภีร์ทางพุทธศาสนา^{๓๙} เรียกว่า วิตักกิ วิมังสี คือ พวกชอบคิด พิณีจ พิเคราะห์ ตามแนวเหตุผลโดยการอนุมาน หรือ คาดคะเนบาง ตามอาการที่เป็นไปได้บ้างดังกล่าวข้างต้น

(๓) กลุ่มประสบการณ์นิยม (Experientialism)

นักคิดกลุ่มนี้จัดอยู่ในยุคอุปนันทตอนปลาย มีความเชื่อว่า การเข้าถึงความจริงนั้น ไม่สามารถทำได้ด้วยเหตุผล หรือเพียงศึกษาคัมภีร์เท่านั้น แม้จะกล่าวถึงความจริงอย่างมีเหตุผลเพียงใด ก็ยังไม่ใช่ว่าความจริง การจะเข้าถึงความจริงได้นั้นต้องอาศัยประสบการณ์ตรงที่ผ่านทางประสาทสัมผัส อย่างมีกระบวนการที่ชัดเจนเป็นรูปธรรม กระบวนการที่วุ่นวายเป็นการปฏิบัติโยคะ นอกจากนี้ ยังแฝงด้วยแนวความคิดที่เชื่อเรื่องพระเจ้า ที่มีอำนาจสูงสุด การจะรู้แจ้งด้วยการปฏิบัตินั้น จะต้องอาศัยความกรุณาของพระเจ้าจึงจะสำเร็จได้ แต่ยังมีอีกกลุ่มหนึ่ง แม้จะเห็นว่า การเข้าถึงความจริงต้องอาศัยประสบการณ์ แต่ไม่อิงอาศัยพลังอำนาจของพระเจ้าเพื่อการรู้แจ้ง ไม่มีความเชื่อพลังภายนอกตัวของมนุษย์ มีความเชื่อว่า ล้ำพียงมนุษย์เองมีศักยภาพเพียงพอที่พัฒนาตนและเข้าถึงความจริงได้ ผ่านการฝึกปฏิบัติด้วยตนเอง ไม่ต้องอาศัยอำนาจของพระเจ้า

แนวความคิดทั้ง ๓ กลุ่มนี้ แม้จะมีความแปลกแยกกันอย่างชัดเจน แต่โดยพัฒนาการที่สืบเนื่องต่อกันมา แนวความคิดทั้ง ๓ ต่างพัฒนาอย่างผสมกลมกลืนบนพื้นแผ่นดินแห่งแดนภารตะ ความคิดเห็นแม้มีความแตกต่างกัน แต่ผู้คนสามารถอยู่ร่วมกันได้ แม้บางครั้งจะมีความขัดแย้งจนถึงขั้นรุนแรงก็ตาม

เป็นที่น่าสังเกตว่า แนวความคิดทางปรัชญาทั้งตะวันออกและตะวันตก แม้จะมีลักษณะแตกต่างกันบางประการในรายละเอียด แต่ประเด็นปัญหาทางปรัชญา ที่นักคิดทั้งตะวันออกและตะวันตกสนใจ ยังอยู่ในประเด็นเดียวกัน คือ มนุษย์ และโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ประเด็นคำถามทางอภิปรัชญา ที่ว่า มนุษย์ คือ อะไร มนุษย์มาจากไหน ตายแล้วจะไปไหน โลกเกิดขึ้นได้อย่างไร โลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง และที่เป็นประเด็นสนใจร่วมกัน คือ ประเด็นที่ว่า อะไรคือ ปฐมเหตุของสรรพสิ่ง ซึ่งรวมถึงมนุษย์โลกตลอดทุกสิ่งในจักรวาล ปรัชญาตะวันออกก่อนยุคพุทธกาลมีลักษณะเช่นเดียวกัน ประเด็นคำตอบทางอภิปรัชญาของแต่ละคน หรือแต่ละสำนัก ล้วนเชื่อมโยงไปถึงวิธีการที่จะรู้หรือเข้าถึงความจริงเหล่านั้นได้อย่างไร จากการตั้งคำถามเหล่านี้จึงนำไปการสร้างรูปแบบการปฏิบัติหรือวิธีการหลากหลายเพื่อให้รู้หรือเข้าถึงความจริงเหล่านั้น ตามลำดับ

สำนักที่เห็นว่า การเข้าถึงความจริงได้นั้น ต้องขึ้นอยู่กับความโปรดปรานของพระเจ้าสูงสุด หากพระเจ้าไม่โปรดไม่ทรงกรุณาแล้ว ต่อให้มนุษย์มีความพยายามมากเพียงไร ก็ไม่สามารถบรรลุความจริงนั้น การบรรลุความจริงจึงต้องอาศัยพลังอำนาจของพระเจ้าช่วยดลบันดาลโดยแนวคิด

นี้ จึงทำให้เกิดรูปแบบทางพิธีกรรม เพื่ออ้อนวอนให้พระเจ้าเบื้องบนโปรดปรานต่าง ๆ เช่น การสวดมนต์อ้อนวอน การบูชาด้วยสิ่งต่าง ๆ ทั้งคน สัตว์ และสิ่งของ การบำเพ็ญโยคะ อย่างไรก็ตามแนวคิดในลักษณะนี้ ยิงต้องอาศัยพลังศรัทธาของมนุษย์ที่มีต่อพระเจ้าเบื้องบน

นักคิดในกลุ่มดั้งเดิมที่มีความเชื่อว่า สรรพสิ่งในจักรวาล ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ สัตว์ โลก และอื่นใด ล้วนเป็นประติมากรรมของพระเจ้า หรือเป็นการสร้างสรรค์ของพระเจ้าทั้งสิ้น กลุ่มนี้เป็นที่รู้จักและปรากฏในคัมภีร์ทางพุทธศาสนา คือ ลัทธิอิสสรนิมมานเหตุวาท ซึ่งแปลตามศัพท์นี้ คือ ลัทธิความเชื่อว่า สรรพสิ่งเป็นการเนรมิตของพระอิศวร หรือผู้เป็นใหญ่ ซึ่งอาจมีชื่อแตกต่างกันตามพัฒนาการแห่งกาลเวลา อาทิ พระอินทร์ พระพรหม หรือพรหมัน

แนวความคิดเรื่องพระพรหมเป็นผู้สร้างมนุษย์นี้ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ฤคเวทของพราหมณ์ว่า พระพรหมนั้น ทรงสร้างมนุษย์จากม้วนต่าง ๆ ของร่างกายของพระพรหมเอง กล่าวคือ ทรงสร้างพราหมณ์จากพระโอษฐ์ (ปาก) ทรงสร้างกษัตริย์จากแขน ทรงสร้างแพศย์จากท้องหรือบางแห่งบอกว่าจากขา และทรงสร้างศูทรจากเท้าของพราหมณ์^{๔๐} แนวคิดดังกล่าวนี้ นำไปสู่การแบ่งจำแนกคนเป็นชนชั้น เรียกว่า วรรณะในสังคมอินเดียมาแต่โบราณกาล กลายเป็นเอกลักษณ์ที่โดดเด่นของสังคมอินเดียสืบมา

นอกจากนี้คัมภีร์ดังกล่าว ยังกำหนดให้แต่ละวรรณะมีบทบาทและหน้าที่แตกต่างกัน และให้มีความรับผิดชอบในหน้าที่ของแต่ละวรรณะอย่างเคร่งครัด หากมีการละเมิดออกจากกรอบที่กำหนด สังคมจะเป็นผู้ลงโทษโดยอ้างว่าเป็นการผิดพระประสงค์ขององค์พรหมัน จะกลายเป็นบาปติดตัว และด้วยวิธีการคิดดังกล่าวนำไปสู่ความคิดค่านิยมการชำระบาปนั้นด้วยการอาบน้ำในแม่น้ำคงคา เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ต้องยอมรับประการหนึ่งว่า ระบบการถ่ายทอดความคิดความเชื่อของคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ในแง่ที่เป็นพลังงานชีวิต มีผลต่อการดำเนินชีวิตคนอินเดียอย่างเป็นรูปธรรมในแต่ละยุคที่ผ่านมา ถือว่า ได้รับผลสำเร็จอย่างน่าอัศจรรย์ เพราะคนอินเดียแม้ในปัจจุบันยังคงเหนียวแน่นอยู่กับความคิดความเชื่อเดิม ๆ อยู่มาก ลักษณะที่เด่นชัดมาก คือ ระบบปรัชญาอินเดีย มีบทบาทและมีอิทธิพลอย่างมาก ไม่เพียงในชีวิตประจำวันเท่านั้น หากแต่มีอิทธิพลต่อความคิดทางการเมืองการปกครองด้วย การแบ่งมนุษย์มาเป็นชนชั้น เรียกว่า “วรรณะ ๔” นั้น เป็นการบริหารจัดการมนุษย์ในสังคมให้มีบทบาทและหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบเป็นส่วน ๆ ไป และการแบ่งเช่นนี้ เป็นการแบ่งตามหน้าที่กล่าวไว้คัมภีร์เป็นการง่ายต่อการบริหารจัดการปกครอง แม้ว่าการแบ่งมนุษย์ในสังคมออกเป็น ๔ กลุ่มดังกล่าว จะเป็นการแบ่งแบบหยาบ ๆ ก็ตาม แต่เป็นการมองมนุษย์ในฐานะเป็นกลไกหลักของสังคมตามสภาพสังคมโลกทั่วไป มีลักษณะการเป็นชนชั้นวรรณะในลักษณะนี้อยู่แล้ว เพียงแต่ไม่ได้เรียกเหมือนกันและในสังคมอื่นอาจมีข้อปลีกย่อยมาก โดยเฉพาะ กรอบความคิดในการแบ่งไม่ได้ผูกโยงกับข้อความในคัมภีร์ทางศาสนาโดยตรง

แนวคิดทางปรัชญาที่มีลักษณะแตกต่างกันเช่นนี้ พุทธปรัชญาเห็นว่าเป็นเพราะมนุษย์มี

ผัสสะที่ต่างกัน แม้ในเรื่องเดียวกัน เพราะผัสสะของมนุษย์แต่ละคนมีข้อจำกัดไม่เหมือนกันตั้งแต่ชั้นหยาบจนถึงชั้นละเอียดที่สุด กล่าวคือ ตั้งแต่ประสบการณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย จนถึงประสบการณ์ด้วยจิตใจ ดังนั้น มนุษย์คิด พูดและทำในขอบข่ายที่ตนรู้เท่านั้น คิด พูดและทำเท่าที่มีความรู้และมีประสบการณ์เท่านั้น มนุษย์ไม่สามารถแสดงแนวคิดเกินความรู้หรือเกินความสามารถของตนได้ ผัสสะจึงเป็นจุดสำคัญแห่งการเกิดขึ้นของแนวคิดทางปรัชญา แนวคิดแบบผัสสนิยมดังกล่าวนี้ จะเห็นได้จากข้อความในคัมภีร์ทางพุทธศาสนา คือ พรหมชาลสูตร อันเป็นพระสูตรแรกของพระสุตตันตปิฎกที่ได้อ้างถึงในตอนหนึ่งกล่าวสรุปยืนยันถึงบ่อเกิดความคิดเห็นต่าง ๆ คือ ผัสสะ ในตอนหนึ่งว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์เหล่าใด กำหนดขันธส่วนอดีตก็ดี กำหนดขันธส่วนอนาคตก็ดี กำหนดขันธทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคตก็ดี มีความเห็นตามขันธทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต ปรารถนาขันธทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต กล่าวคำแสดงทิวหลายชนิดด้วยเหตุ ๖๒ ประการ เขาเหล่านั้น เว้นผัสสะแล้ว จะรู้สึกได้ นั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้^{๔๑}

จะเห็นว่า คำว่า ผัสสะ ที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงนั้น มิได้จำกัดอยู่เพียงการรับรู้ผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เท่านั้น หากแต่รวมถึงการรับรู้ทางใจที่เป็นความรู้ชั้นพิเศษในระดับญาณ สามารถเล็งเห็นความเป็นไปของชีวิตในอดีตและอนาคตได้ ดังนั้น ผัสสนิยม ในทัศนะของพุทธปรัชญาจึงมีความหมายกว้างเกินกว่าการรับรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัสธรรมดาทั่วไป หรือที่เกิดจากประสาทสัมผัสทั้ง ๕ เท่านั้น

๒.๔ ลักษณะร่วมกันของปรัชญาอินเดีย

ปรัชญาอินเดียดังที่กล่าวมานั้น จะเห็นว่า มีหลายระบบแนวคิดที่มีรายละเอียดเกี่ยวกับหลักคำสอนสำคัญและหลักคำสอนปลีกย่อยที่แตกต่างกันไป กระนั้นก็ตาม ระบบปรัชญาอินเดียเหล่านี้มีลักษณะร่วมกันบางประการ ดังต่อไปนี้

๑. เป็นปรัชญาชีวิต คือ เป็นแนวคิดที่มีสาระสำคัญอยู่ที่สามารถนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตประจำวันเพื่อมุ่งเข้าสู่เป้าหมายสูงสุดที่ได้ตั้งเอาไว้

๒. เป็นปรัชญาที่เริ่มต้นด้วยทุนิยม (Pessimism) และจบลงด้วยสุนิยม (Optimism) คือ เป็นแนวคิดที่เกิดจากความรู้สึกไม่พอใจต่อสภาพที่เป็นอยู่ของชีวิต โดยเห็นว่า ชีวิตมนุษย์นั้น เต็มไปด้วยความทุกข์นานัปการ นักปรัชญาอินเดียจึงพยายามคิดค้นแสวงหาทางที่จะทำให้ชีวิตนี้หลุดพ้นไปจากสภาพที่เป็นทุกข์เพื่อบรรลุถึงความสุขที่ไม่เปลี่ยนแปลง เป็นความสุขนิรันดร์

๓. เป็นปรัชญาที่เชื่อในกฎแห่งกรรม คือ เป็นแนวคิดที่เชื่อในกฎแห่งศีลธรรมของมนุษย์ที่ว่า มนุษย์หากทำดีย่อมได้รับผลดี หากทำชั่วย่อมได้รับผลชั่ว และเชื่อในกฎแห่งจักรวาลที่เป็นไปอย่างมีเหตุมีผลของมันเอง อย่างไรก็ตาม ลักษณะแนวคิดร่วมกันนี้ยังมีความเห็นต่างกันในเกณฑ์ตัดสินเรื่องความดีและความชั่วก็ตาม

๔. เป็นปรัชญาที่มีเป้าหมายอยู่ที่ความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง โดยถือว่า อวิชชาหรืออวิชชา ความไม่รู้จริง เป็นสาเหตุแห่งความติดข้องและการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร ส่วนวิชาหรือวิทยานั้นเป็นสิ่งที่จะทำให้หลุดพ้นจากการติดข้องและการเวียนว่ายตายเกิดเช่นนั้น ในขณะที่เดียวกัน การให้ความหมายของคำว่า อวิชชาและวิชา หรืออภิชยาและวิทยานั้นแตกต่างกันในระบบทั้งหลายของปรัชญาอินเดีย

๕. เป็นปรัชญาที่ถือว่า การบำเพ็ญสมาธิและวิปัสสนาเพื่อให้เห็นสรรพสิ่งตามความเป็นจริง จะเป็นหนทางนำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์ แม้จะมีวิธีการปฏิบัติในรายละเอียดแตกต่างกันก็ตาม

๖. เป็นปรัชญาที่เห็นว่า การควบคุมตนเองหรือการควบคุมจิตใจไม่ให้เป็นไปตามอำนาจของตัณหา เป็นหนทางขจัดกิเลส ความเศร้าหมองในจิตใจให้หมดไปได้ และนั่นคือ การบรรลุโมกษะ เป็นความสุขนิรันดร์

๗. เป็นปรัชญาที่มุ่งเน้นการปฏิบัติอย่างจริงจังเพื่อให้เข้าถึงเป้าหมาย คือ ความหลุดพ้นจากความทุกข์ มิใช่เป็นเพียงแต่การเสนอแนวคิดเท่านั้นโดยไม่ปฏิบัติตาม และเห็นว่า มนุษย์สามารถบรรลุถึงความหลุดพ้นจากความทุกข์นั้นได้

อย่างไรก็ตาม ลักษณะทั้ง ๗ ประการดังกล่าวนี้ แม้จะเป็นลักษณะที่มีร่วมกันของปรัชญาอินเดียทั้งหลาย แต่ก็ยังมีแนวคิดทางปรัชญาที่ไม่มีลักษณะร่วมดังกล่าวนี้ คือ ปรัชญาจากรากเพียงระบบเดียวเท่านั้น เพราะเป็นปรัชญาวัตถุนิยมที่มีแนวคิดไม่เหมือนกับแนวคิดของปรัชญาแบบอื่น ๆ ของอินเดีย^{๔๒}

เชิงอรรถ

^๑ ระวี ภาวิไล, โลกทัศน์และชีวิตทัศน์เปรียบเทียบวิทยาศาสตร์กับพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๑.

^๒ ม.มู. (บาลี) ๑๒/๔๕๑/๔๘๔., วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๒๒๑-๒๒๒, วิสุทฺธิ. (แปล) ภาค ๓ ตอน ๒ หน้า ๒๖-๒๗.

^๓ ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมใน วิ.ม. (บาลี) ๑/๓/๖-๗. สยามรัฐ.

^๔ ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๙๖/๒๙๒. สยามรัฐ., ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๓๕.

^๕ ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๕๒๗-๕๓๔/๓๔๘-๓๕๑. สยามรัฐ.

^๖ สุนทร ฌ รั้งษ์, ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ พิพิธวิทยา, ๒๕๒๑), หน้า (๒).

^๗ ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมใน ปายาสีราชัญญสูตร ที.สี. (บาลี) ๙/๓๐๑-๓๓๐/๓๔๗-๓๕๑, ปฐมัม บุญศรีตัน, ความสมเหตุสมผลในการตอบปัญหาเหนือประสาทสัมผัสทั้งห้า: ศึกษาวิเคราะห์เฉพาะกรณีข้อโต้แย้งของพระกัมภีร์ กัสสปะ ต่อทัศนะของพระเจ้าปายาสี, (online), accessed 20 September 2007. Available from <http://www.philcmu.com>.

^๘ สุนทร ฌ รั้งษ์, ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ, หน้า ๒.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

^{๑๐} ศึกษารายละเอียดใน ที.สี. (บาลี) ๙/๑๖๗/๑๓๔, สุนทร ฌ รั้งษ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า (๔)., อติศักดิ์ ทองบุญ, ปรัชญาอินเดีย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๒๔), หน้า ๑๕, ๑๕๘.

^{๑๑} พระสารีบุตรเถระ ได้แสดงเหตุหรือฐานะเป็นที่ตั้งแห่งจิตทั้งหลาย ไว้ ๘ ประการ คือ (๑) ชันท์ (๒) อวิชชา (๓) ผัสสะ (๔) สัญญา (๕) วิตก (๖) อโยนิโสมนสิการ (๗) ปาปมิตฺร (๘) การฟังจากคนอื่น (ที่.สี.อ. ๑/๑๖๑-๑๖๒)

^{๑๒} ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมใน พรหมชาลสูตร ที่.สี. (บาลี) ๗/๒๗-๕๐/๑๖-๕๐, อติคักดิ์ ทองบุญ, **ปรัชญาอินเดีย**, ภาคผนวก หน้า ๓๗๑-๓๗๙.

^{๑๓} ที่.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๕๖. ตสฺมา ตณฺหาทิกฺกุจฺจิวเสณ อตีตฺตํ ขนฺธโกฏฺฐาสิ กปฺเปตฺวา กปฺเปตฺวา จิตฺตํ ปุพฺพนตฺกปฺปิกาติ เอเวเมตฺถ อตฺถโถ เวทิตฺตํ โภ ฯ

^{๑๔} ที่.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๗๙.

^{๑๕} ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมใน พระสุตตันตปิฎก ที่มณีกาย สิลกขันธ์วรรค เล่ม ๑ ภาค ๑, หน้า ๒๕๕, และที่.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๕๙.

^{๑๖} เทวดาที่เสียหายหรือเสื่อมจากความเป็นเทวดา เคลื่อนจากสวรรค์ เพราะหมกมุ่น ผักไฟอยู่แต่ในความรื่นรมย์ การสรวลเสเฮฮาและการเล่นหัว เป็นผู้ที่ผักไฟไปกับความสุขจากการสรวลเส และจากการเล่นกีฬาทางกายและทางวาจาจนเพลินเลย เวลาอาหารหรือจันลีมารับประทานอาหารเมื่อถึงเวลาอาหาร แม้รับประทานตามเข้าไปในภายหลังอย่างไม่ขาดระยะก็ไม่อาจช่วยให้ดำรงอยู่ได้ ได้แก่ เทวดาที่บริโภคกวางพิงการอาหาร อาหารที่เป็นค่า อาจารย์บางกล่าวว่า ได้แก่ เทวดาชั้นนิมมานรดีและปรนิมมิตวสวัตตี (ที่.สี.อ. ๑/๑๖๙-๑๗๐)

^{๑๗} เทวดาที่เสื่อมหรือเสียหายจากความเป็นเทวดาแล้วเคลื่อนจากสวรรค์ เพราะใจลงโทษ กล่าวคือ ใจมีความโกรธต่อเพื่อนเทวดาด้วยกัน มีความโกรธตอบซึ่งกันและกัน จนทำให้ตกสวรรค์ด้วยกันทั้งคู่ ได้แก่ เทวดาชั้นจาดุมมหาราช (ที่.สี.อ. ๑/๑๗๐-๑๗๑)

^{๑๘} ที่.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๗๓-๑๗๔.

^{๑๙} อรรถกถาอธิบายการเกิดขึ้นของสัญญาสัตว์ ไว้ว่า บางคนบวชในลัทธิเดียริถีย์แล้วทำกรรมในวैयाกสิณทำจตุตถฌานให้เกิดขึ้น ออกจากฌานแล้ว เล็งเห็นโทษในจิตว่า เมื่อมีจิต ย่อมมีทุกข์เพราะถูกตัดมือ เป็นต้น และมีภัยทั้งปวงพอกันที่ด้วยจิตนี้ ความไม่มีจิตสงบแท้ ครั้นเล็งเห็นโทษในจิตอย่างนี้แล้ว จึงเป็นผู้มีมานไม่เสื่อมถอย เสียชีวิตแล้ว ไปบังเกิดในพวกอสัญญาสัตว์ จิตของบุคคลนั้น ย่อมกลับมาในโลกนี้ ด้วยความดับแห่งจิตจิต ในพวกอสัญญาสัตว์นั้น ปรากฏแต่เพียงรูปชั้นหยาบนั้น ธรรมดาว่า ลูกศรที่ถูกยิงขึ้นไปด้วยกำลังสายธนู ย่อมแล่นไปในอากาศเท่ากับกำลังสายธนูนั้น ฉนั้นใด อสัญญาสัตว์เหล่านั้นในชั้นอสัญญาสัตว์นั้น ถูกขัดไปด้วยกำลังแห่งฌาน เกิดขึ้นแล้ว จะดำรงอยู่ได้ตลอดกาลเท่าที่กำลังฌานมีอยู่เท่านั้น ฉนั้นนั้น แต่เมื่อกำลังฌานเสื่อมถอย รูปขันธ์ในชั้นอสัญญาสัตว์นั้น จะอันตรายกันไป ปฏิสนธิสัญญา จะเกิดขึ้นในโลกนี้ เพราะสัญญาที่เกิดขึ้นในโลกนั้นนั้น เป็นเหตุให้ปรากฏการจิตของสัญญาสัตว์เหล่านั้นในชั้นอสัญญาสัตว์นั้น (ที่.สี.อ. ๑/๑๗๖-๑๗๗)

^{๒๐} ที่.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๗๙. อนาคตโกฏฺฐาสสงฺขาตํ อปรนฺหตํ กปฺเปตฺวา คณฺหนฺติตฺติ อปรนตฺกปฺปิกา.

^{๒๑} ที่.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๗๙.

^{๒๒} ที่.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๗๙-๑๗๙.

^{๒๓} ที่.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๘๐.

^{๒๔} วัชระ งามจิตรเจริญ, “นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท: อัตตาหรืออนัตตา”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (สาขาวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๕๔. หน้า ๕๒.

^{๒๕} ที่.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๘๒.

^{๒๖} ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๘ และ ส.ม. (บาลี) ๑๗/๑๖๖๔/๕๒๘.

^{๒๗} ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมใน อติคักดิ์ ทองบุญ, **ปรัชญาอินเดีย**, หน้า ๑๙ – ๒๐.

^{๒๘} สุนทร ณ รัชย์, **ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ**, หน้า ๔๔.

^{๒๙} อติคักดิ์ ทองบุญ, **ปรัชญาอินเดีย**, หน้า ๒๖-๒๘.

^{๓๐} **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๒-๒๖.

^{๓๑} สุนทร ณ รัชย์, **ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ**, หน้า ๔๖-๔๗.

^{๓๒} อติคักดิ์ ทองบุญ, **ปรัชญาอินเดีย**, หน้า ๒๙-๓๑.

^{๓๓} สุนทร ณ รัชย์, **ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ**, หน้า ๔๖-๔๗.

^{๓๔} S. Radhakrishnan. **Indian Philosophy**. (Delhi : Oxford University Press, 1989), pp. 286..

^{๓๕} S. Radhakrishnan. **Indian Philosophy**. pp. 287-288.

^{๓๖} พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา, **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๔.

^{๓๗} ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมใน พรหมชาลสูตร, ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗-๓๔/๑๖-๒๙, และกาลามสูตร, อัง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๕๐๕/๒๔๑.

^{๓๘} ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมใน อัง. ติก. ๒๐/๕๐๑/๒๒๒, พระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ ชุดภาษาไทย, พระราชมุนี (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : คณะธรรมกรรม, ๒๕๒๔), หน้า ๒๐๔. อัง. ติก.อ., พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล, เล่ม ๑ ภาค ๓, หน้า ๒๗๙.

^{๓๙} ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมใน พรหมชาลสูตร, ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗-๓๔/๑๖-๒๙, และกาลามสูตร, อัง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๕๐๕/๒๔๑.

^{๔๐} Ralph T.H. Griffith, Translator, **Rigveda. Book 10. Hymn xc. Purusa. 11-12**, (Online), accessed 31 August 2005. Available from <http://www.sacred-texts.com/hin/index/rv10090.htm>. :-

11. When they divided Purusa how many portions did they make? What do they call his mouth, his arms? What do they call his thighs and feet?

12. The Brahman was his mouth, of both his arms was the Rajanya made. His thighs became the Vaisya, from his feet the Sudra was produced.

^{๔๑} ที.สี. (ไทย) ๙/๘๙/๔๓.

^{๔๒} สุนทร ณ รั้งษ์, **ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ**, หน้า (๘).